

T.C
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN'IN SOVYETLEŞTİRİLMESİ

144883

MASTER TEZİ

HAZIRLAYAN

ALPER ALP

144883

TEZ DANIŞMANI

PROF.DR. MEHMET ŞAHİNGÖZ

ANKARA-2004

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Alper Alp'a ait Azerbaycan'ın
Sovyetleştirilmesi adlı çalışma, jürimiz tarafından
T.C. TARİHİ

Anabilim/anasanat
Dalında DOKTORA/SANATTA YETERLİK/ YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul
edilmiştir.

(İmza)

Başkan Prof. Dr. Mustafa Turan
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

(İmza)

Üye Prof. Dr. Mehmet Şahingöz
Akademik Unvanı, Adı Soyadı (Danışman)

(İmza)

Üye Prof. Dr. Hale Sıvgın
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	II
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

1905 DEVRİMİ VE SONRASINDA AZERBAYCAN

A. AZERBAYCAN'DA GENEL SİYASİ DURUM.....	5
B. AZERBAYCAN'DA SİYASİ PARTİLER (1905-1917)	
1. Azerbaycan'da Faaliyet Gösteren İlk Partiler.....	9
2. Difai Partisi.....	10
3. Himmet.....	12
4. Müsavat.....	14
C. I. Dünya Savaşında Azerbaycan.....	18

II.BÖLÜM

ŞUBAT VE EKİM İHTİLALLERİNİN AZERBAYCAN'IN SİYASİ YAPISINDA MEYDANA GETİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER

A. OZAKOM SÜRECİNDE AZERBAYCAN.....	22
B.TRANSKAFKASYA'DA ÜÇLÜ KOALİSYON	
1.Transkafkasya komiserliği.....	30
2. Transkafkasya'da Barış Arayışları.....	34
3.Bağımsız Transkafkasya Federasyonu ve Batum Konferansı	39
4. Bakü'de Siyasi Vaziyet.....	43

III. BÖLÜM

AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ

A. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN İLANI VE OSMANLI HİMAYESİ.....	51
---	----

B. BAKÜ İÇİN BOLŞEVİKLERLE MÜCADELE.....	58
C. AZERBAYCAN ÜZERİNDE İNGİLİZ NÜFUZU	
1. Bakü'de İngiliz Hakimiyeti Dönemi.....	61
2. Azerbaycan'da Parlamento Dönemi.....	65
3. Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Koruma Çabalarında Dış İlişkiler.....	68

IV. BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN SOVYET SİSTEMİNE ENTEGRASYONU

A. AZERBAYCAN MİLLİ HÜKÜMETİ'NİN BOLŞEVİKLER TARAFINDAN DÜŞÜRÜLMESİ.....	76
B. AZERBAYCAN SOVYET CUMHURİYETİNİN KURULUŞU VE İLK UYGULAMALARI.....	82
C. BOLŞEVİK HAKİMİYETİNE KARŞI MÜCADELE.....	87
D. TRANSKAFKASYA SOVYET SOSYALİST FEDERAL CUMHURİYETİ VE SINIR DÜZENLEMELERİ	
1. T.S.S.F.C.'nin Oluşumu.....	88
2. Sınır Düzenlemeleri	
a. Nahçıvan Meselesi.....	93
b. Karabağ Meselesi.....	97
E. KÜLTÜR POLİTİKASI	
1. Alfabe Değişikliği.....	101
2. Edebiyat.....	105
3. Eğitim.....	106
4. Din.....	108
SONUÇ.....	110
KAYNAKÇA.....	114
ÖZET	
Türkçe.....	120
İngilizce.....	122

ÖNSÖZ

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi adlı tezin konusu 20.yüzyıl başında Rusya'da cereyan eden siyasi buhranların Azerbaycan'a yansımaları ve bu süreçte Azerbaycan'daki siyasi gelişmelerdir. Bu dönemde Rusya'da devam eden siyasi dalgalanmalar Bolşevik devrimiyle sonuçlanmış ve Rusya'nın hakim olduğu Orta Asya, Kuzey ve Güney Kafkasya gibi bölgelerin geleceği de Bolşevikler tarafından belirlenmiş ve Sovyet Rusya örneği esas alınarak özerk bölgeler oluşturulmuştur.

Giriş bölümünde Rusya'da demokratik yenilikler taraftarı olan partilerin yanı sıra, sosyalizm yanlısı siyasi örgütlerin ve azınlıkların faaliyetlerine nispi bir serbestlik getiren 1905 ihtilali ele alınmıştır.

I. Bölümde Azerbaycan'da 1905 ihtilali siyasi ve kültürel alandaki ilk sonuçları, bu dönemde kurulan siyasi partiler, Birinci Dünya Savşının Azerbaycan siyasi yaşamına etkileri incelenmiştir. II. Bölüm'de Azerbyacan'ın da dahil olduğu Transkafkasya'nın Rusya ile ilişkilerinin kopuşu, Transkafkasya'da bağımsız bir federasyonun ortaya çıkışı ve bu bölgedeki sorunların uluslar arası bir boyuta ulaşması, Sovyet Rusya'nın Bölgeye nüfuz çabaları ele alınmıştır. III. Bölüm'de Transkafkasya Federasyonunun dağılarak Azerbaycan'ın Bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkışı, Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak üzere yaptığı iç düzenlemeler, yine aynı amaca yönelik Osmanlı Devleti ve İngiltere ile kurduğu ilişkiler incelenmiştir. III. Bölümünde Azerbaycan'da Komünist Partinin iktidara gelişiyle Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'nın nüfuzuna girişi, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Sovyet sistemine geçişte alınan öncelikli kararlar, komünist hakimiyetine karşı Azerbaycan'da cereyan eden direniş hareketleri, Azerbaycan'ın Sovyet Rusya bünyesine dahil edilme süreci ve Sovyetler Birliğinin kuruluşu ile birlikte Komünist yönetimin uyguladığı kültürel politika konu edilmiştir.

Bu tezin her aşamasında yardımlarını esirgemeyen ve tavsiyeleriyle rehber olan hocam Prof. Dr. Mehmet Şahingöz'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Alper Alp

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
A.K.(b).F.	Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Fırkası
Bkz.	Bakınız
ev.	Çeviren
HKS	Halk Komiserleri Sovyeti
MYK	Merkez Yürütme Kurulu
OZAKOM	Osobiy Zakavkazkiy Komitet
RKP	Rusya Komünist Partisi
RSDİP	Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi
SD.	Sosyalist Devrimci
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TSSFC	Transkafkasya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti

GİRİŞ

Sanayi sektöründeki büyük gelişmelere rağmen 20. yüzyıl başlarında Rusya hala bir tarım ülkesi idi. Halkın %85'i kırsal kesimde yaşıyordu. İhracatın %50'den fazlası tarım ürünlerinden oluşuyordu. Hala iptidai usullerin kullanıldığı tarım, nadas sistemine dayanmaktaydı. Bunun neticesinde sık sık kıtlık baş gösteriyordu. Kırsal kesimlerdeki halkın büyük bölümü sefil bir hayat sürerken, sanayileşmiş bölgelerdeki işçiler sanayileşmenin ilk safhasının sebep olduğu zor şartlar altında çalışıyorlardı. ¹

1900 yılından itibaren fabrika ve çiftliklerde işçilerin aşırı sömürülmelerine karşı grevler, köylerde ise toprak reformunun yapılmaması yüzünden ayaklanmalar yer yer görülmeye başlandı. Rus Çarı ve etrafındaki saray mensupları Rusya'nın iç meselelerine eğilerek halledecekleri yerde, dış siyasette elde edilecek başarılarla buhranların sona erebileceğine inanıyorlardı.² Bunun için seçilen hedef ise Uzak Doğu idi. Rusya'nın bu bölgede karşısındaki güç olan Japonya, Çarlık hükümeti tarafından zayıf bir düşman olarak görülüyordu. Rusya'nın bu yayılmacı politikaları neticesinde Ocak 1904 tarihinde Rus-Japon savaşı çıktı. Rusya için savaş, karada ve denizde uğradığı yenilgilerle daha büyük bir musibet haline geldi.³ Savaşın başlangıcında Rusya'da milli heyecan yükseldi ise de peş peşe gelen yenilgiler halk nazarında Rus hükümetinin prestijinin iyice azalmasına sebep oldu.

1. Georges Langlois, 20. Yüzyıl Tarihi, (İstanbul: Nehir Yayınları, 2000), s.28

2. Hüseyin Baykara, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, (İstanbul: Gençlik..., 1975), s.107

3. Sheila Fitzpatrick, The Russian Revolution, (Newyork: Oxford University Press, 1984), s.26

Harp, Rusya'nın ekonomisini adam akıllı sarsmıştı. Harp masraflarının karşılanabilmesi için birtakım yeni vergiler ihdas edildi. İşçilerin ücretlerinde kısıntılar yapıldı. Bu uygulamalar hayat pahalılığına yol açtı. İşçi kesiminin memnuniyetsizliği giderek arttı.⁴ Bu sıralarda artık muntazam bir teşkilat haline gelmiş olan sosyalist partiler ile organlar, halk ve amele arasında hükümet aleyhinde propaganda faaliyetlerini arttırarak kitleleri kışkırtmaya başladılar⁵.

Çok geçmeden Hükümet karşıtı hareketler baş gösterdi. Fin milliyetçileri 1904'te Finlandiya'nın müstebit Rus valisi Bobrikov'u öldürdüler. Aynı yılın temmuz ayında SD'ler İçişleri bakanı Plehve'yi vurdular⁶. Çar hükümeti milli efkarı memnun etmek maksadıyla "Zemski yezd"ın (Mahalli Idareler Mümessilleri Toplantısı) toplanmasına izin verdi. Toplantıya Rusya'nın her tarafından mümessiller gelmiş ve mevcut idare sisteminin değiştirilmesini, teşrii salahiyeti haiz bir meclisin ihdasını istemişlerdir. Fakat hükümet buna yanaşmadı. 24 Aralık 1904 tarihinde Çar adına çıkarılan bir fermanla, Rusya'nın devlet nizamında herhangi bir değişiklik yapılmayacağı , ancak ufak tefek bazı değişikliklere müsaade edileceği bildirildi. Ancak Rus halkı, aydın ve amele kitlesi harekete geçmiş ve teşebbüsü ele almış bulunuyordu. Bunun tesiri ile Rusya'da arka arkaya bazı önemli vakalar cereyan ile ihtilalin patlak vermesine yol açtı.

Rus hükümeti durumunu sağlamlaştırmak için işçi sınıfını kazanmak yolunda çarelere başvurdu. Gapon adlı bir papaz, işçileri monarşiye bağlı kalmalarını ikna yollu konferanslar tertip etmekte ve monarşi taraftarı işçi teşkilatı kurmakta idi. 1905 yılı Ocak ayı başlarında, Putilov fabrikasından birkaç işçinin işine son verilmesi üzerine, fabrikada grev başladı. 21 Ocak'ta bu hareket Petersburg'ta umumi grev halini almıştı. Papaz Gapon, işçilerin bu ihtilalci hareketlerini önlemek maksadıyla, işçiler tarafından Çar'a bir arzuhal

4. Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi : Başlangıçtan 1917'ye kadar, (Ankara: TTK Yayınları, 1987), s.378

5. Kurat, "Kazan Türklerinin Milli Uyanış Devri", DTCF Dergisi , XXIV, sayı:3-4, 1966, s.130

6. Kurat , a.g.e. , s.378

sunulması ve ricaların doğrudan doğruya Çara bildirilmesi telkininde bulundu. Bunun üzerine 22 Ocak Pazar günü on binlerce işçi ellerinde Çarın portresi ve bayraklarla, Çarın kış sarayına doğru yürüyüşe geçtiler. Yürüyüşe katılanlar, kadın ve çocuklarla birlikte 140.000 civarında idi. İşçiler durumlarının düzeltilmesini Çardan bizzat rica etmek niyetinde idiler. Fakat Çar II.Nikola işçi murahhaslarını kabule asla yanaşmadı. Kış sarayı meydanına sevk edilen askerler işçilerin üzerine ateş açtılar. Yüzden fazla işçi, kadın ve çocuk öldü.⁷ Kanlı Pazar olayı adıyla tarihe geçen bu hadiseden sonra başkentte meydana gelen olayların yankısı olarak, büyük sanayi merkezleri ile hemen hemen bütün büyük şehirlerde grev ve gösterilerde önemli derecede artış oldu.⁸

1905 Şubatında Rus ordusunun Japonlar önünde yeniden büyük bir yenilgiye uğraması ihtilalci hareketin büsbütün artmasına sebep oldu. İhtilalci hareketin büyümesi karşısında hükümet yumuşamaya başladı. 1905 Nisanında hükümet, istişari salahiyyeti haiz bir Duma tesis edileceğini bildirdi. 19 Ağustos 1905 tarihinde bu hususta Çarın bir fermanı çıktı. O sırada harp bitmiş, Ruslar yenilmiş ve Japonya ile Portsmouth'da sulh akdedilmişti. Mağlubiyetle biten bu harp halkın istibdat rejimine karşı memnuniyetsizliğini artırdı. Halk artık kuru vaatlerle yetinmek istemiyordu. Hükümetten geniş siyasi haklar talep ediliyordu. Hükümetin ise tutumunda bir değişiklik yoktu. Herhangi bir tavizde bulunmak niyetinde değildi.

Bunun üzerine üniversite öğrencilerinin teşvikiyle işçiler arasında grevler başladı. Ekim 1905'te grevler Rusya'nın her tarafına yayıldı; yer yer çatışmalar oldu. 13 Ekim 1905'te Petersburg'ta ilk işçi sovyeti kurulmuş ve ihtilale yol göstericilik vazifesi yapmak üzere toplantılara açıkça başlamıştı. Rusya'da tam manasıyla bir ihtilal havası esiyordu.

7. Kurat, a.g.m. , 130

8. Oskar Anweiler, Rusya'da Sovyetler (1905-1920), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1990), s.65

Durumun ağır ve içinden çıkılmaz bir bunalım yarattığını gören Çar II. Nikola 30 Ekim 1905'te "Hürriyet Manifestosunu" ilan etti.⁹ Bununla Rusya'da yaşayan herkese söz, matbuat ve toplantı hürriyeti tanınmakta, Dumanın teşrii bir müessese olacağı ve seçimlerin yapılacağı bildirilmekte idi. Bu suretle Çarlık rejimi değişecek, yerine meşruti bir idare tesis edilecekti. Böylece ihtilal galebe çaldı ve Rusya'da yaşayan bütün milletler için nispi bir serbestlik sağlanmış oldu.¹⁰

9. Baykara, a.g.e. , s.112

10. Kurat, a.g.m. , s.131

I. BÖLÜM

1905 DEVRİMİ VE SONRASINDA AZERBAYCAN

A. AZERBAYCAN'DA GENEL SİYASİ DURUM

1905 senesi, Rusya Türkleri için milli inkişaf devrinin başlangıcını teşkil etmiştir. Sosyal müesseselere kısmi bir hürriyet getiren bu inkılaptan istifade ile bütün Rusya Türkleri'nde olduğu gibi Azerbaycan Türkleri'nde de süratli bir milli hareket başladı.¹¹

Rusya Türkleri'nin artık aktif politika devrine geçmekte oldukları bu ortamda Mart 1905'te Azerbaycanlı zenginlerden Zeynel Abidin Tagiyev'in evinde Azeri ileri gelenleri ve aydınları bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda Rus Hükümetine geniş anlamli bir "Hak" dilekçesi verilerek halkın ihtiyaçları ile Kafkasya'da yapılması gereken reformların bildirilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca bahis konusu dilekçeyi Çar hükümetine sunmak üzere bir heyetin oluşturulması gerektiği üzerinde duruldu. Bu maksatla mümessillerini belirlemeleri için Tiflis, Erivan, Nahçıvan, Lenkeran, Kuba , Şamahı ,Gence , Şuşa , Gökçay, Kazak, Derbent gibi şehirlere haber gönderildi.

Bu dilekçe basit istek maddeleri şeklinde tanzim edilmeyip " Genel Milli Halk İsteği" olarak, gerekçeli uzun bir momerandum mahiyetinde yazılmıştı. Milli istekler tasarısını hazırlayanlarsa Ferruh Bey, Ali Merdan Topçubaşı ve Ahmet Ağaoğlu gibi Azerbaycan'ın ileri gelen liberal aydınları idi¹². Dilekçede ana hatları ile şu talepler yer alıyordu: Müslümanlara da Ruslar'la eşit olarak aynı düzeyde siyasi, medeni ve dini haklar verilmelidir.

11. Mehmed Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti), (İstanbul: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1990) , s.17

12. Baykara , a.g.e. , 120-121,

Bütün devlet dairelerinde Müslümanlara Ruslar'la birlikte çalışmak ve tüm müesseselere seçilmek hakkı verilmelidir. Dini işlere tam bir hürriyet getirilmeli, dini teşkilatların yöneticileri Müslümanların kendileri tarafından seçilmelidir. Dini teşkilatlar İçişleri Bakanlığının denetiminden tamamıyla özgür kılınarak milletin denetimine bırakılmalıdır. İlk öğretim mecburi ve bedava olmalı; eğitim işlerinde Kafkasya Müslümanlarına serbestlik tanınmalı ve desteklenmelidir. İslam dini, milli dil, milli edebiyat okullarda öğretilmelidir. Okullarda eğitim milli dilde yapılmalıdır. Müslümanlara her türlü okul açma hürriyeti verilmelidir. Talepler arasında büyük toprak sahiplerinin ellerindeki arazilerin halka dağıtılmasını öngören toprak reformu da de önemli yer tutuyordu.

Bu dilekçenin benzerleri Kırım, Ural ve Kazan Türkleri tarafından da Çar Hükûmetine gönderildi. Rusya Türkleri'nin bu ortak istekleri daha sonra İttifak bünyesinde teşkilatlı bir biçimde hareket etmeyi amaçlayan Türk aydınlarının kabul ettikleri programın da esası niteliğindedir.¹³

Azerbaycanlı seçkinler kendi toplumları adına dile getirdikleri bu taleplerini daha kuvvetli bir şekilde savunabilmek için halkın desteğini almak ve verdikleri mücadeleyi daha geniş bir tabana dayandırmak istiyorlardı. Bunu sağlamak için de eğitimi en önemli araç olarak görüyorlardı. Azerbaycanlı seçkinlerin eğitim konusunda gösterdikleri hassasiyetin en büyük göstergeleri, konu ile ilgili basında yer alan makaleleri, eğitime sağladıkları finanssal destek ve şehir Dumasındaki siyasi çabalarıdır.¹⁴ Formal eğitim yeni neslin Müslüman kadrolarının milli şuurlarını geliştirecekti. Fakat Azerbaycanlı seçkinler yetişkinlerin eğitim meselesini de gözden uzak tutmuyorlardı. Bu maksatla tiyatro, opera gibi sanat faaliyetleri ile basın yayın faaliyetlerine önem verildi.

13. Süleyman Eliyarlı: "Azerbaycan Milli Hareketinin İlk Dönemleri", Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları, (Ankara: Yeni Forum,1992) s.148-149

14.Müslüman temsilcilerin şehir Dumasında eğitim ile ilgili girişimleri hakkında geniş bilgi için bkz. , Audrey Altstadt, " Baku City Duma- Arena for Elite Conflict" , Central Asian Survey, Vol. 5, No:3/4 , 1986, s.49-66

Bakü'de Müslüman toplumu aydınlatmak için özellikle yetişkinlere yönelik eğitici faaliyetlerde bulunan Neşri Maarif, Necat (Daha çok kadınlara yönelik çalışmalarda bulunuyordu.),Saadet, Şahname, Müslüman Hayır Cemiyeti gibi önemli sosyal müesseseler bu dönemde kurulmuşlardır. Yeni okullar kuran, Burs veren, tiyatro çalışmaları düzenleyen ve okuma salonları kuran bu müesseseleri Azerbaycanlı zenginler gerek maddi yardımlarıyla ve gerekse çalışmalarına bizzat katılarak destekliyorlardı ¹⁵.

Basının tesisi ile Azerbaycan'da siyasi içtimai ve milli fikir teşekkül ediyordu. Onlar halkta hem milli duygular uyandırıyor, hem de milli hedeflerle ilgili olan meseleleri aydınlatıyorlardı.¹⁶ 1905-1916 yılları arasında Azeri Türkçe'siyle 60'tan fazla gazete ve dergi basın hayatına girdi. Bazı yayınlar sansüre uğrayıp kapatıldığı için bazıları da mali yetersizlikler sebebiyle kısa ömürlü olmuşlardır. Yalnızca Kaspiy Bakü'yü Bolşevikler ele geçirinceye kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Diğerleri de ekonomik ve politik krizler yüzünden yayın hayatına son vermişlerdir. ¹⁷ Bu yayınlar kısa ömürlü ve yerel olmalarına rağmen yüksek bir düşünce ve gazetecilik düzeyindeydi ve çok geniş bir çevrede okuyucu buluyordu¹⁸.

Gelişen siyasi iklime ek olarak Azeri basını , zengin Azerbaycanlıların mali desteğinden de yararlanıyordu. Tagiyev , Kaspiy, Hayat, Füzüyat ve Taze Hayat gibi yayınları finanse etmişti. Genç, soylu toprak sahibi İsa Aşurbekov bazı Himmetçi yayınlarla birlikte bağımsız İrşad'ı ve daha sonra edebiyat dergisi Şelale'yi finanse ediyordu. Babası Beşir ve petrolcü Murtaza Muhtarov ise gündelik Terakki'yi destekliyordu.

15. Audrey Altstadt, "The Azerbaijani Bourgeoisie and The Cultural-Enlightment Movement in Bakü: First Steps Toward Nationalism", Transcaucasia-Nationalism and Social Change Essay in The History of Armenia, Azerbaijan and Georgia , (Michigan:The Universty of Michigan Press ,1996) , s.206

16. Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi , (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991) , s.19

17. Audrey Altstadt, a.g.m. , s.207

18. Tadeusz Swietochowski; Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920 , (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1988), Çev.Nuray Mert, s.86

Azerbaycan Gazetelerinin bir çoğu belirgin bir siyasal çizgi izlemiyordu. Genel olarak bakıldığında , bu yayınların gündemde olan düşünce akımlarını yansıttığı görülmektedir¹⁹. Ayrıca basın, Azerbaycanlılar'ı ilgilendiren önemli olayların ve meselelerin irdelendiği bir platform olmuştur. Dolayısıyla Azerbaycan Türkleri'nin siyasal ve sosyal faaliyetlerinin kapsamı hakkında basın önemli bilgiler vermektedir²⁰. Azerbaycan basınının diğer bir önemli yönü ise 1905'ten sonraki dönemde Azerbaycan'da siyaset sahnesinin önde gelen simalarının siyasal düşüncelerini bu yolla aktarmış olmalarıdır. Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Neriman Nerimanov, Sultan Mecit Efendiyev gibi Azerbaycan siyasal tarihinin mühim şahsiyetleri canlanan basın faaliyetlerinde de kendilerini göstermişlerdir.

Azerbaycan'da ivme kazanan siyasal ve kültürel canlanma Rus makamlarını oldukça rahatsız ediyordu. Rusya hükümetinin, bu faaliyetlerden duyduğu tedirginliği Başbakan Stolipin şöyle ifade ediyordu: "Rusya'da meskun gayri Rus unsurlar arasında cemiyet ve ittifaklara dair 04.03.1906 muvakkat fermanın neşrinden sonra ayrı ayrı milletlerin medeni maarif yolunda inkişaf hareketleri müşahade edilmeğe başladı. Bu hareket hususi milli siyaset şuurunun uyandırılmasına çalışıyor ve bu maksatla muhtelif adlar altında birçok cemiyetler vücuda getiriyor. Bu cemiyetlerin gayesi Rus olmayan milletleri kendi menfaatleri etrafında birleştirmekten ibarettir. Bu cemiyetler, devlet senatosunun birçok kararlarında izah olunduğu gibi, umumi sükun ve emniyet için tehlike telakki edilmelidir. Bu sebeple söz konusu cemiyetlerin teşkiline müsaade edilmemelidir."

Nitekim Stolipin'in bu talimatı hemen uygulanmaya başlandı. Müslüman hayır cemiyetlerinin faaliyetleri kısıtlandı. Bu cemiyetler tarafından açılan eğitim kurumları kapatıldı. Bakü'deki Türk münevverleri ya tutuklandı

19. Swietochowski , a.g.e, s.86.

20. Altstadt, a.g.m. , s.208

ya da sürgün edildi²¹. Bu baskılar Ruya'da çarlık rejimi yıkılıncaya kadar dönem dönem şiddetini artırarak devam etmiştir.

B. AZERBAYCAN'DA SİYASİ PARTİLER (1905-1917)

1. Azerbaycan'da Faaliyet Gösteren İlk Partiler

Azerbaycan bölgesinde 1905 yılına kadar faaliyet gösteren partiler Türk siyasi organizasyonları değildi. Azerbaycan ve bütün Güney Kafkasya'da faaliyetlerde bulunan partilerden biri RSDİP idi. Çarlık Rusyası'nın önemli bir sanayi merkezi olan, çok sayıda Rus, Azeri ve Ermeni işçisinin bulunduğu Bakü'de 1900 yılında RSDİP'in Bakü Komitesinin çekirdeği olarak gayri resmi bir biçimde sosyal demokratların merkezi oluşturuldu. Sosyal demokratlar Rus işçiler arasında taraftar bulmak bakımından büyük başarı kazandılar. Azeri ve Ermeni işçilerin katılımını ise istedikleri oranda sağlayamadılar. Bunda etnik , kültürel ve ekonomik farklılıkların önemli rolü vardır. RSDİP Azerbaycan'da 1917 yılına kadar kendisini düzenlenen grevlerle gösterdi²².

Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da etkin olan bir başka parti de Ermeni Taşnak partisi idi. Bu partinin amacı Türkiye'nin doğudaki altı vilayetini Ermenistan'a dahil etmektir. 1902'de Rus Hükümeti Ermeni kilisesinin topraklarına el koyunca Taşnaklar dikkatlerini Güney Kafkasya'ya çevirdiler. Ermeni-Azeri çatışmasında ve 1905-1906 huzursuzluk döneminden sonra Taşnaksütyun örgütü Bakü'de etkinlik kazandı. O zaman

21. Mehmetzade, a.g.e. , s.28

22. Ronald Grigor Suny, Bakü Komünü ,(İstanbul: Belge Yayınları, 1990), Çev. Kudret Emiroğlu , s. 41-42

Ermeni nüfusun en etkili ve zengin bölümünün, örgütü kendilerinin silahlı savunucusu olarak görmeleri; Müslümanlara ve devletin yarattığı anarşiye karşı Taşnaklar'ı parayla desteklemesi bu sonucu doğurmuştur.

Taşnaklar sahip oldukları gücü petrol alanlarında tehdit yoluyla grevleri engellemekte kullandılar. Öte yandan, para isteklerini karşılamayan sanayicileri de tehdit ettiler. Onların işçilerini greve zorladılar. 1906'dan sonra Ermeniler için Müslümanlardan gelen tehdit ortadan kalktı. Artık Ermeni kapitalistler Taşnaklar'ın baskılarına boyun eğmek istemiyorlardı. Taşnaklar'la orta sınıf arasındaki bağlaşma kırıldı. Bu süreç içinde parti ciddi biçimde sola kaydı. 1907'de Taşnaklar hem sosyalist bir program kabul ettiler. Bu tarihten sonra yeniden baskısını artıran Çarlık rejiminin müdahaleleriyle partinin kaynakları ve etkinliği azaldı.

Taşnaksütyun'un solunda birkaç tane Ermeni sosyalist örgüt vardı: Hınçak partisi, Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği, Ermeni Sosyal Demokrat İşçiler Örgütü. Hınçaklar Taşnaklar'la ve daha sık olarak da Rus Sosyal Demokratlarla işbirliği yapmışlardır²³.

Azerbaycan'da bir Türk siyasi partisinin kurulması ise bölgede Türkler aleyhine faaliyette bulunan Ermeni Partilerine Tepki olarak ortaya çıktı. Sonrasında ise Rusya Türkleri'nin birlikte hareket etme çabaları akamete uğramaya başlayınca bu bölgesel siyasi hareketlilik arttı. Bu dönemde kurulan Türk partileri şunlardır: Difai, Himmet, Müsavat.

23. Suny, a.g.e. , s. 34-38

2. Difai Partisi

Difai Partisi Ermeni Taşnaksütyun Partisinin Kafkasya'da güttüğü emellere karşı mücadele etmek için kurulmuştur. 1904 yılında programına Kafkasya Ermenistan'ını dahil eden Taşnaksütyun, Rusya'nın tahriki ile Türklerle meskun yerleri boşaltmak ve müstakbel Ermenistan için ekseriyeti Ermeni olan bir arazi hazırlamak fikrine düştüler. Bu maksatla 1905 ihtilalinden istifade eden Ermeniler silaha sarılarak Erivan, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Gence, Baku ve Şirvan gibi yerlerdeki Türk halkını katletmeye başladılar. Bu suretle maruf Ermeni-Azeri kırgını meydana geldi.

Ermeniler muntazam milli teşkilata malik olduktan başka, siyasi sebeplerle ve Rus idare mekanizmasında birçok Ermeni'nin yerleşmiş olmasından dolayı, Çar hükümetinin muavenetine mazhar bulunuyorlardı. Türkler'in Ermenilerle mücadele etmek için teşkilata ihtiyaçları aşıkardı²⁴. Nitekim 1905 sonbaharında, Gence'de bazı yerel eşrafın öncülüğüyle Difai adlı örgüt kuruldu. Şafi Rüstembekov, İsmail Ziyadhanov, Nesib Yusufbekov , Elekber ve Halil Kesmemmedov ve Dr. Hasan Ağazade kuruculardı. Ahmed Ağayev Bakü'den onlara katıldı. Difai'nin kurulmasıyla Gence Azerbaycan milli hareketinin merkezi olmuş ve öyle kalmıştır.

Difai'nin önderleri cemaat çatışmalarını yumuşatmaya çalışıyorlardı. Difai, gizli bastığı bildirilerde kanlı olaylardan dolayı Rusya'yı suçluyor, fakat Ermeniler de herhangi bir şiddet olayının aynıyla cevaplandırılacağı şeklinde uyarılıyordu. Difai özellikle Ermenileri Müslümanlara karşı hareket konusunda desteklediği bilinen Çarlık görevlilerine karşı bireysel şiddet hareketlerine sık sık başvuruyordu. Azeri-Ermeni savaşının ürünü olan Difai öncelikle Rusya'ya karşı tavır alarak bölgedeki Çarlık idaresine karşı edilgen tutumu yıktı²⁵.

24. Mehmetzade , Milli Azerbaycan Hareketi , s. 32-35, Yrd.Doç.Fahri Sakal, Ağaoğlu Ahmed Bey, (Ankara: TTK yayınları, 1999) , s.20-21

25. Swietochowski , a.g.e. , s.72-73

Difai'nin Bakü, Gence, Karabağ, Nahçıvan gibi merkezlerde şubeleri ve teşkilatları vardı. O devrin münevver ve milliyetçi unsurları bu teşkilatın etrafında birleşiyordu. Fakat Rusya'da Stolipin'in politikaları ile monarşi yönetiminin tekrar bütün baskısıyla ortaya çıkması üzerine Ahmed Ağayev , 1908 senesinin sonlarına doğru, Türkiye'ye göç etmeye mecbur kaldıktan bir müddet sonra başsız kalan Difai dağılmış ve faaliyetleri durmuştur²⁶.

3. Himmet Partisi

Bölgedeki sosyalistleri temsil eden Himmet (1904'te kuruldu) Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi ile liberallerin Kadetlerle²⁷ ilişkisine benzer sıkı ilişkiler içinde bulunuyorlardı. Her iki grup da Rus Devrimi hareketiyle ilgiliydiler. Liberaller için devrimin başarısı, meşruti monarşinin kurulması, sosyalistler için ise, demokratik cumhuriyet demektir. Ancak liberaller de sosyalistler de yerel kimliklerini koruma konusunda titiz davranıyorlardı²⁸.

Devrimin arifesinde Himmet'in yükselişi, içinde hiçbir yerli üyenin bulunmadığı RSDİP Bakü Komitesi'nin müslümanlar arasında propagandaya önem vermesiyle doğrudan ilgili olarak gelişmişti. Müslümanlar arasında sosyalist düşünceleri tanıtmak konusunda ilk çabalar, Rus partisinin bazı Azerbaycanlı üyelerinin kişisel çabalarıyla sınırlı kalmıştı. Buna ilaveten RSDİP'den bağımsız hareket eden, çoğu aydınlar arasından bir avuç genç 1903'te bir tartışma çevresi oluşturdular ve bir yıl sonra doğrudan Müslüman halka yönelik bir propaganda başlattılar.

Grup, Azerbaycan'da bastırıldığı gizli gazetenin adı olan Himmet ismini aldı. Gazete 1905 şubatına kadar altı sayı basıldı. Ardından polis gazetenin

26. Mehmetzade , a.g.e. , s.36

27. Kadet : Konstitutsionno-Demoktaritechskaya Partiya'nın kısaltmasıdır. Anayasacı Demokrat Parti manasına gelmektedir. Rusya'daki liberal akımın temsilcisi olan siyasi partidir. 1905'te Rusya'da Duma için yapılan seçimlerden birinci parti olarak çıkmış ve I. Duma'da en fazla temsilciye sahip olan parti olmuştur

28. Swietochowski , a.g.e. , s.80

makinelere el koydu. Bu aksiliğin ardından gelen devrim hareketi, siyasal faaliyet için yeni bir ortam doğurmuştu.

Himmet, Bakü'de diğer dillerde basılan benzer yayınlara oranla propagandasını daha az kuramsal bir çerçevede yapıyordu. Gazetede yer alan makaleler genelde Marksist olmayan bir konumdan yazılmıştır. Halkın üzerindeki zulüm öncelikle yabancı idaresine bağlanıyor, çarlık bürokrasisi ve dinsel kurumlara, kapitalist sistemden daha fazla saldırılıyordu. Dinsel kurumlar , Rus despotizmine hizmet ettiği için suçlanıyordu. Himmetin propagandası, aydınların öteden beri önerdiği programlardan fazla devrimci sayılmazdı. İlerleme ve refaha ulaşmanın en emin yolu olarak eğitimin yaygınlaştırılması , yerel dilde eğitim gereği ve kadının konumunun yükseltilmesi konularına değinilirken, sosyal devrim konularına oldukça az yer veriliyordu.

1905 yılı başlarında, Himmet grubuna iki yetenekli örgütçü katıldı. Bunlar önemli konumları olmamakla birlikte RSDİP üyesi olan, profesyonel devrimci olmuş Meşhedi Azizbeyoğlu ve Neriman Nerimanov'du. Bu iki adam takipçilerinin büyük oranda arttığı bir dönemde Himmet'in önder kadrosunu güçlendirmişlerdi. Müslüman işçi sınıfı dindaşlarından gelen sosyalist propagandaya duyarsız kalmamıştı. Otokrasi ve kapitalizme karşıtlığın kafiye karşı olmak şeklinde algılanmasının burada önemli bir etken olduğunu belirtmek gerekir. Bir polis raporunun belirttiği gibi Himmet "siyasal bilince sahip işçilerden oluşmuyor, yine de Tatar, Lezgi ve Fars kitleleri örgütün sesinin ardından gidiyorlar... Broşürler basılıyor, başında çok bilgili olmasa da enerjik kimseler bulunuyor, bunların güçlü devrimci heyecanları kitleleri etkiliyor." Himmet artık kendini Bakü petrol kuşağı ile sınırlamıyordu. Eyaletin diğer merkezlerinde de şubeler kurdu. Hatta Dağıstan ve Hazar Bölgesinde hücreler oluşturdu. Rusya'da resmen parlamenter sistemin başladığını ilan eden Ekim 1905 manifestosunun ilk yıldönümünde , bir bildiri yayınlayarak, çarlığı serbest seçimle oluşturulacak yasama organı vaadini tutmamakla

suçluyordu. Himmet'in yükselişi 1906 sonunda destekledikleri aday Zeynelov'un İkinci Devlet Dumasına seçilmesiyle doruk noktasına ulaştı.

RSDİP ile kişisel düzeyde ilişkileri olan Himmet, merkezci ve sıkı bir Bolşevik kimlik doğrultusunda gelişim gösteremedi. Radikal eğilimli, fakat kuramdan çok hareket üzerinde önemle duran insanların oluşturduğu gevşek yapılı bir örgüt olmaya devam etti. Önder kadrosu basın ve eğitim alanında çalışan aydınlardan meydana geliyordu.

Stolipin döneminde Himmet keskin bir baskıyla yüz yüze geldi. Nerimanov, Efendiyev ve B.M. Serdarov gibi bazı önderleri tutuklandı. Resulzade, İ.M. Ailov ve D. Bunyadzade gibi bazılarıysa yüzlerce grup üyesiyle birlikte İran'a sürgüne gitti. Bu durum partiyi zayıflatmıştı. Himmet tüm desteğini, onu kazandığı hızla kaybetti. 1907 yılı sonunda örgütlü bir güç oluşturacak teşkilatı kalmamıştı²⁹.

4. Müsavat

Önde gelen Azerbaycanlılar ihtilal sonrası Osmanlı İmparatorluğunda faaliyetlerini belirlemek üzere bir forum oluştururken, bazı daha az bilinen ve Bakü'de kalanlar da, daha sonra Azerbaycan'ın en büyük siyasal örgütü olacak olan, dahası milliyetçi bir kurumu oluşturma çabası içindeydiler.

Abbas Kasımzade, G.Şerifzade ve Mihailzade Korbolay, önderliğinde bir avuç eski Himmetçi, Rus devriminden sukutu hayale uğramış ve ancak tüm dünyada Müslüman halklar gibi milliyetçi kırıdanmalardan da etkilenmiş olarak, 1912'de Müsavat adı altında gizli bir dernek kurdular³⁰. Mehmet Emin Resulzade cemiyetin bu ismi alma sebebini şöyle açıklıyordu: "Bu cemiyet , Rusya'da yaşayan Türkler'i her yönden Ruslarla eşit bir hukuka sahip olarak

29. Swietochowski , a.g.e. , s.80-84

30. Swietochowsvki , a.g.e. , s.106-107

görmek istiyor, aynı zamanda bütün Türk ve İslam aleminin de hürriyetinin kendi emeli olarak görüyordu. Cemiyetin mefkuresi milletler arasında tam bir müsavat-ı hukuk tasavvuru idi. Bunun için de “Müsavat” namını almıştır³¹.”

Partinin kuruluşuyla ilgili olarak yayınlanan deklarasyonda; Asya Avrupa ve Afrika'ya yayılmış bir din olan İslam'a mensup milletlerin küçük ve zayıf parçalara ayrıldığı, Müslüman devletlerin ise yabancıların elinde birer oyuncak haline geldiği, Müslüman halkların yabancıların baskı ve zulümlerinden bunaldıkları, bu sebeple de partinin hedefinin dağınık halde olan İslam dünyasının gücünü birleştirmek ve müslümanların milli ve insani haklarını korumak olduğu ifade ediliyordu. Partinin programı sekiz maddeden ibaretti:

1. Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanları birleştirmek.
2. İstiklallerini kaybetmiş Müslüman memleketlerin yeniden müstakil olmalarına çalışmak.
3. İstiklallerini müdafaa veya ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddi ve manevi yardımda bulunmak.
4. Müslüman milletlerin ve memleketlerin savunma ve taarruz kuvvetlerini arttırmak için yardım etmek.
5. Bu fikirlerin yayılmasına mani olan bütün engelleri yıkmak.
6. Müslümanların birleşmesine ve ilerlemesine çalışan bütün partilerle bağlantı kurmak
7. İnsanlığın refahı ve ilerlemesi için çalışan yabancı partilerle, gerek görüldüğünde irtibatta ve fikir alışverişinde bulunmak.
8. Müslümanların yaşaması için gerekli olan ticari, sınai ve ekonomik hayatı kuvvetlendirmek için her türlü aracı kullanmak.

31. Mehmed Emin Resulzade, a.g.e. , s.24

Şunu ifade etmek gerekir ki; bu dönemde müslüman halkların tutumlarını belirlemelerinde dini unsurlar milli unsurlara göre çok daha önde geliyordu. Bunun doğal bir sonucu olarak milli söylemlerin söz konusu dönemde halktan anlayış ve destek bulma oranı düşük olacaktı. Bu faktörler göz önünde tutulursa Müsavat partisinin kurulduğu dönemde İslam birliği idealinin partinin siyasi programının özünü oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Fakat çok kısa bir süre sonra durum büyük ölçüde değişti. Müsavat partisinin siyasi çizgisinde İslamcı ideallerden milli ideallere doğru bir geçiş süreci başladı. Bu durum her şeyden önce Mehmet Emin Resulzade'nin faaliyetleriyle bağlantılıdır. Gençliğinde Azerbaycan'ın sosyal-demokrat organizasyonu Himmet'in kurucularından biri olan Resulzade çok kısa bir sürede, olaylara ve süreçlere sınıflar açısından yaklaşan Marksist ideoloji konusunda hayal kırıklığına uğradı. 1908 yılında Resulzade çarlık idaresinin takibinden bunalarak İran'a göç etti. Burada Şahlık rejimine karşı yürütülen Güney Azerbaycan milli bağımsızlık hareketine aktif olarak katıldı. Çarlık idaresinin Mehmet Emin Resulzade'nin İran'daki faaliyetlerinden rahatsız olarak İran yönetiminden onun tutuklanması talep etmesi üzerine Mehmet Emin Resulzade Türkiye'ye gitmek zorunda kaldı. Burada Resulzade, siyasi görüşünün kesin olarak oluşmasında büyük rol oynayan Jön Türkleri ve onların fikirlerini yakından tanıma fırsatı buldu.

1913 yılında Romanov hanedanının üç yüzüncü yılı münasebetiyle ilan edilen genel aftar istifade ederek mecburi göçten ülkesine dönen Resulzade Müsavat partisine katıldı³². Böylelikle Müsavat Resulzade'nin kişiliğinde, siyasal olarak deneyimli ve düşünsel olarak yetkin bir öndere kavuştu. Müsavat partisine girdikten kısa bir süre sonra partinin önderi

32. Aydın Balayev, *Azerbaydjanskoe Natsionalnoe Dvijenie v 1917-1918 gg.*, (Baku: İzdotelstvo ELM, 1998), s.59-61

durumuna gelen ve rakipsiz bir denetim kuran Resulzade bu konumunu, ileriki yıllarda koruyacaktı³³.

Bu yıllarda kaleme aldığı teorik çalışmaları Müsavat partisinin ideolojisindeki değişimi göstermektedir. Onun bu döneme ait eserlerinden en çok bilinenlerinden biri 1914 yılında Dirlik dergisi sayfalarında yayınlanan “Milli Hayat” başlıklı makaleler dizisidir. Mehmet Emin Resulzade bu yazılarında milli ve dini birliğin özdeşleştirilmesine karşı çıkıyordu. O, millet ve ümmet kavramları arasına kesin bir sınır koyarak, ümmetin bütün dünya Müslümanlarının, etnik ve kültürel kimliklerinden bağımsız olarak ,dini birliği manasına geldiğini vurguluyor; milletin ise sadece dini değil aynı zamanda dil, tarih, kültür, gelenek ve tarih birliği temeline dayanan insan topluluğu olduğunu ifade ediyordu. Mehmet Emin Resulzade’nin dini milliyetin simgelerinden en temel olanı değil sadece bir tanesi olarak görmesi oldukça ilgi çekici bir husustur. Ona göre milliyetin en önemli belirleyici işareti dildir. O, milletin %80 oranında dil birliğine dayandığını ifade ediyor.

1917 Şubat Devrimi arifesinde kaleme aldığı yazılarda M.E.Resulzade, Müsavatın fikri temelini artık tamamıyla milli bir zemine oturtuyordu. Bu sadece Müsavat partisinin siyasi evriminin değil aynı zamanda Azerbaycan milli hareketinin de kırılma noktası olmuştur³⁴.

Azerbaycan’da yeni bir deneyim olan siyasi partiler kısa ömürlü oldular, yeniden güçlenen çarlık rejiminin saldırılarına karşı koyamamışlardı. Partiler kurumsal olarak çökerken, onları oluşturan ortak bilincin şekillenmesi süreci işlemeye devam ediyordu³⁵. Ancak Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte ortaya çıkan olağan üstü koşullar hala Rusya’nın bir eyaleti durumunda olan Transkafkasya’daki yerel partilerin gelişmesine büyük engel teşkil etmiştir.

33. Swietochowski , a.g.e. , s.108

34. Aydın Balayev , a.g.e. , s.62

35. Swietochowski , a.g.e. , s.85

Rusya'da arlık idaresinin son dönemlerine ortaya çıkan ve ancak 1905'ten sonra, yasal olarak gerek bütün Rusya gerekse sadece belirli bir bölgede faaliyet gösteren siyasi partiler demokratik prensiplerin yerleşmediği bir ortamda varlıkların sürdürmeye çalışmışlardır. Ancak arlık idaresinin buhran devresini atlatmak üzere izin verdiği bu kısmi demokratikleşme hareketi, 1907'den sonra arlık yönetiminin tekrar g kazanmasıyla birlikte kesintiye uğramış ve arlık rejimi ortadan kalkıncaya kadar bir daha 1905'ten hemen sonraki ilk dönemlerdeki seviyesine asla ulaşamamıştır.

Çarlık rejiminin son devirlerinde faal olan siyasi partilerin kadroları kazandıkları tecrübeleri 1917'de tekrar ortaya çıkan nispi hürriyet ortamından faydalanılarak canlanan siyasi faaliyetlerde ortaya koymuşlardır.

C. I. Dünya Savaşında Azerbaycan

1914 Temmuz-Ağustosunda Rusya I. Dünya savaşına girdiğinde, bu Transkafkasya dahil imparatorluğun her yerinde destekle karşıldı. Devlet Dumasının³⁶ Müslüman vekilleri sarsılmaz bağlılıklarını bildirmişler, Bakü basını Rusya yurt severliği üzerine sayısız yazı yayınlamıştı. Tagiyev askeri hastanenin masraflarını yüklenmeyi önermiş, Bakülü diğer tüccar ve sanayicilerle birlikte Alman cephesinde savaşacak gönüllü birliklerin oluşturulmasını finanse etmişti.

Savaş Avusturya-Macaristan ve Almanya'ya karşı devam ettiği sürece, vatanseverlik ve Rusya'ya bağlılık basit konular olarak kalmıştı. Ancak savaşın başlamasından üç ay sonra, Rusların Karadeniz'deki deniz üslerine taarruz eden Osmanlılar da savaşa dahil oldular. Osmanlılar'ın Kafkaslar'daki ilerleyişinin muhtemelen en büyük destek gücü, Rus sınırı ötesinde oturan Müslüman halklar olacaktı. Bunun için de , Rusya'ya karşı ayaklanmaya en

36. Duma kelimesinin sözlük anlamı, tefekkür , düşüncedir. Terim olarak Duma arlık döneminde Rusya Parlamentosuna verilen addır.

hevesli olanlar Gürcü Acaralar'dı. Fakat Osmanlı Devleti'nin komuta kademesi askerlerinin girişiyle Dağıstan ve Azerbaycanlılar'ın da ayaklanacaklarını umuyorlardı. Azerbaycanlılar'la İstanbul'daki sürgün ve göçmenler vasıtasıyla bağlantı kuruluyordu. Savaşın patlak vermesiyle üç tümenlik mütevazı bir Osmanlı kuvveti Rusya Azerbaycan'ını hedefleyen büyük çaplı bir harekete memur edildi. Enver Paşa'nın genç amcası olan Komutan Halil Bey'e Kuzey İran'a yürümesi ve nihai olarak Hazar kıyısını Ruslar'dan temizlemek, batıdaki Osmanlı sınırına yakın temel Rus kuvvetlerini engellemek üzere güneyden Bakü'ye saldırma emri verilmişti.

Kafkaslar'da çatışma, Osmanlılar'ın Batum bölgesine girmesi ile başladı. Aynı anda 9. ve 10. kolordular Köprüköy'de galip geliyordu. Bu başarılarından sonra Ruslar, Kars ve Sarıkamış arasındaki temel hareket alanında yenilgiye uğratıldığı takdirde Kafkasya'yı istila etmek pek güç olmayacaktı. Ancak Sarıkamış hareketinin başarısızlıkla neticelenmesi, Kafkas cephesinde savaşın kaderini tayin etmişti. 1916 Şubatında Ruslar önce Erzurum kalesini, iki ay sonra da Trabzon limanını aldılar. Osmanlı kuvvetleri tam karşı saldırıya hazırlanırken Ruslar yaptıkları ani taarruz ile 3. kolorduyu yenilgiye uğrattı. Temmuzda Ruslar Erzincan'a varmışlardı.

Sarıkamış mağlubiyetinin hemen ertesinde güçler henüz dengede sayılabilecekken, Osmanlı kuvvetleri İran Azerbaycan'ına uzandı. Halil Bey'in kuvvetleri son anda üçüncü orduya katılma emri aldı ve 3.000 kişilik çoğu yardımcı Kürt süvarilerden oluşan bir müfreze de Tebriz'e sevk edilebildi. Onlara devrimin başarısızlığından sonra Osmanlı topraklarına göç eden siyasi mülteciler eşlik ediyordu. Tebriz'i Ocak 1915'te zapt eden Osmanlılar Rus Azerbaycan'ının kapısına dayanmışlardı. Osmanlılar'ın Kafkas siyasetinin rehberi, Jön Türkler'in önderlerinden Ömer Naci, Azerbaycan ve Doğu Kafkasya İTK müfettişi olarak atandı. Bu atama, Osmanlılar'ın iki Azerbaycan'ı birleştirme isteklerini ve bunu Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirebileceği anlamını taşıyordu. Ömer Naci Bakü'ye hareket için İran Azerbaycan'ında Şahseven aşiretinin adamlarını toplamaya başladıysa

da, Ocak sonunda Tebriz'i aceleyle terk etmek zorunda kaldı. Osmanlılar'ın şehri almayı başarmalarının sebebi, Ruslar'ın Kars ve Sarıkamış'ı savunmak için geçici olarak kuvvetlerini çekmeleridir. Sarıkamış'ta savaş sona erermez Rus kuvvetleri Tebriz'i süratle geri aldılar.

Yine de, doğuya yayılma açısından stratejik önemi olan bu bölgeye, Osmanlı kuvvetleri saldırılar düzenlemekten geri kalmadılar. 1915 Baharında, sonunda tümenine kavuşan Halil Bey , Musul'dan Tebriz'e doğru harekete geçti. Fakat Hoy'da Ruslar tarafından durdurularak tekrar Anadolu'ya dönmeye mecbur edildi. Arkasından Van Bölgesinde büyük bir Ermeni isyanı baş gösterdi. Diğer yandan iki girişim yapıldı. Ömer Naci Rus aleyhtarı ayaklanma ateşini İran Azerbaycanı'na taşımaya çalıştı. 1915'te Sudcubulak'ı zapt etti. Bu başarısını ölümünden kısa bir süre önce baharda tekrarladı. Ancak, artık hiçbir Osmanlı girişimi Bakü için stratejik bir tehdit değildi.

Rus-Osmanlı çatışması gelişirken, Azerbaycan'ın tavrı giderek karmaşık bir hal alıyor ve kaçınılmaz olarak savaşın gelişme şekliyle birlikte değişime uğruyordu. Osmanlılar kendi adlarına, Transkafkasya Müslümanlarıyla, düşman hattı ötesinde propaganda ve yıkım faaliyetiyle görevli Teşkilat-ı Mahsusa'nın ajanları vasıtasıyla bağlantı kurmaya çalışıyorlardı. 1914-1915 yıllarında bazı sabotaj olayları oldu. Rus aleyhtarı bazı broşürler ortada dolaşmaya başladı. Bunun üzerine Rusya Hükümeti birkaç Azerbaycan gazetesini kapatmıştı³⁷.

Osmanlı Devleti Güney Kafkasya'daki diğer milletleri de Rusya aleyhine çevirmek için bazı teşebbüslerde bulundu. Türk Hükümeti, Gürcüler'e kuracakları devletin bağımsızlığının tanınacağına ilişkin vaatte bulundu. Aynı zamanda Ermenilerle de bu konuda muhtelif görüşmeler yapıldı. Hatta 1914 Ağustosunda Taşnaklar'ın Erzurum'da yaptığı kurultaya İttihat ve Terakki temsilciler de iştirak etti. Erzurum görüşmelerinde Rus

37. Swietochowski , a.g.e. , s.113-115

ordusu gerisinde isyan çıkartmaları karşılığında Ermeniler'e muhtariyet vaat edildi. Ancak Ermeni liderleri bunu kabul etmediler³⁸.

Azerbaycan Türkleri'nin bağımsız devlet kurması yönündeki ilk tasarı, eski Difaî üyelerinin çevresinde gündeme geldi. Feth Ali Han'ın yeğeni Aslan Han Hoyski, temsilci olarak gizlice sınırı geçip Şubat 1915'te Enver Paşa'nın Erzurum karargahına vardı. Bu ziyaretin amacı, Bakü, Gence ve Erivan guberniyalarıyla Terek ve Dağıstan'ı kapsayacak bir cumhuriyetin kurulması yolunda Osmanlı'nın onayını almaktı. Aslan Han'ın bu işe memur edilme zamanı tesadüfiydi. Hemen Sarıkamış felaketinin ardından Enver Paşa bu tasarıyı onaylamıştı. Buna karşılık olarak Azerbaycanlı temsilci, Osmanlı İran Azerbaycan'ından destek sağlar sağlamaz Dağıstan ve Transkafkasya Müslümanları'nın ayaklanacağı sözünü vermişti. Ancak savaşın bundan sonraki seyri bu ihtilalci tasarıların gerçekleşmesini mümkün kılmamıştır³⁹.

Kafkasya Müslümanlarında uyanan milli bağımsızlık hislerini boğmak için Rus ordusu 1915 sonbaharında Acaralar'a karşı soykırım yaptı. Ancak bu katliama Rusya Müslümanları'nın ve Devlet Dumasındaki Müslüman temsilcilerin beyanatlarından, çarlık idarecileri rahatsız oldu. Acaralara karşı yapılan katliamın sorumluluğu Vorontsov'a yüklenerek onun yerine Prens Nikolay Nikolayviç'i Transkafkasya gubernatörlüğüne⁴⁰ atadılar. Yeni gubernatör tayin edilmesiyle birlikte bölgedeki Müslüman halkı teskin edecek birtakım tedbirler alındı. Bu sıralarda 1915 yılında M.E. Resulzade'ye Açık Söz" gazetesinin yayınlanması için gerekli iznin verilmesi de söz konusu ılımlı politikanın bir uzantısıdır. Bu gazete Azerbaycan Türkleri arasında milli ideallerin tebliğinde büyük rol oynadı⁴¹.

38. Cemil Hasanlı, Azerbaycan Tarihi 1918-1920 (Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar), (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998), s.29

39. Swietochowski, a.g.e., s.115

40. Gubernatör: Rusya'da 18. yüzyılın başından itibaren guberniya ismiyle oluşturulan idari bölgelerin en yüksek mülki amirine verilen addır.

41. Hasanlı, a.g.e., s.30

II.BÖLÜM

ŞUBAT VE EKİM İHTİLALLERİNİN TRANSKAFKASYA'NIN SİYASİ YAPISINDA MEYDANA GETİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER

A. OZAKOM SÜRECİNDE AZERBAYCAN

1917 yılı başlarında Rusya imparatorluğundaki ekonomik ve sosyal durum günden güne kötüye gitmekte idi . Çünkü iki buçuk seneden beri devam eden ve binlerce cephe hatlarında sanki hiç bitmeyecekmiş gibi devam eden bir savaş mevzubahis idi. Şubat sonuna doğru başkent Petrograd'da kıtlıktan ıstırap çeken halk ve işçilerin isyanı patlak verdi. Devrimci düşüncelerden etkilenmiş başkent garnizonu isyancılardan yana tavır aldı. Neticede, Çar II.Nikola kendini savunmak için gereken temelden yoksun kalarak birkaç gün içinde tahtan indirildi. İktidar karma bir yönetime, Geçici Hükümete devredildi. Bu hükümet hemen önceki dönemde halkın üzerine konulmuş kısıtlamaların ve diğer milletlere uygulanan yasakların kalktığını ilan etti⁴². Çar monarşisinin devrilmesiyle birlikte imparatorluk ananesi de ağır darbe aldı. Halklar hapishanesi olan Rusya'da milli bağımsızlık harekâtı iyice yayıldı. İnkılabın ilk yankıları Transkafkasya'da hissedilmeye başlandı. Yeni kurulan Geçici Hükümet, İnkılabın Transkafkasya'da bir otorite boşluğuna yol açtığını görerek 9 Mart 1917 tarihinde bu bölgenin idaresi için Devlet Dumasının Transkafkasyalı üyelerinden oluşan özel bir komite kurdu. Bu komiteye W.A.Harlamov başkanlık ediyordu. Komitenin diğer üyeleri ise Menşevik A.İ. Çenkeli, Sosyal Fedaralist K.Abaşidze, tarafsız M.Y. Caferov ve Kadet M.M. Papacanov idi.

Özel Komite direk olarak Geçici Hükümete tabi idi. Bu komite Transkaskasya'da Mülki işleri idare etmek için tesis edilmişti. Kanun koyma

42. Vügar İmanov, Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2003) , s.61

yetkisine sahip değildi. Komite kolektif gubernatörlük görüntüsünü yansıtıyordu. Ancak bu komite Çar'ın tayin ettiği gubernatör'den daha zayıf ve nüfuzsuz idi. Bu sebeple Özel komite Transkafkasya gibi karışık ve zor durumda ola bir bölgede güvenliği temin etmek üzere esaslı adımlar atmakta acziyet gösteriyordu. Bu dönemde Transkafkasya halklarının bağımsızlığa ve muhtariyete olan güçlü eğilimleri yayında bölgedeki milli parti ve teşkilatların faaliyetlerinin legalleşmesi Transkafkasya'nın yönetimini hayli zorlaştırmıştı⁴³.

OZAKOM başlangıcından itibaren, Transkafkasya milletlerini yeterince temsil edemediği ve tarım sorunu konusunda tavır almayı reddederek, halkın güvenini kazanma konusunda başarısızlığa uğradığı için eleştirilere hedef olmuştu. Dahası çoğalan ve güçlerini kullanma konusunda sabırsızlık gösteren siyasal örgütler, önce OZAKOM'un otoritesiyle çatışmaya girdiler, ardından da onu etkisiz hale getirdiler.

Doğu Transkafkasya'da bu siyasal örgütler iki grupta toplanabilirdi. Bu gruplardan birincisi etnik olarak Ruslar'ın çoğunlukta olduğu siyasal olarak ise sol partiler olan sosyal demokratlar ve sosyal devrimcilerin hakim olduğu Sovyetlerdi. Sosyal devrimciler Rus popülizminin radikal geleneği çizgisinden hareket eden köylü kökenli gruptu. Sovyetler arasında en etkili olan Bakü Sovyeti idi. Bu Sovyetin başında Bolşevik Stephan Şaumyan bulunuyordu.

İkinci grup örgütler, yerli Müslümanların milli konseyleri ve çeşitli diğer organizasyonlarıydı. Bunların tümü Müslüman Ahali Cemiyetleri Konseyi Şemsiyesi altında toplanıyordu. Bu düzenleyici bir organdı ve başında Topçubaşiyev, yürütme komitesinin başında da M.H.Hacinski bulunuyordu. Ahali cemiyetleri arasında en yaygın destek kazananlar, yeni ortaya çıkan ve her biri Azerbaycan siyasetini şekillendiren, milliyetçilik, sosyalizm ve pan-İslamcılık gibi ideolojik akımlardan birini temsil eden siyasal partilerdi. Halen

43. Hasanlı, a.g.e. , s.31-32, OZAKOM , Osobiy Zakavkazkiy Komitet'in kısaltmasıdır. Transkafkasya Özel Komitesi anlamına gelmektedir.

milliyetçilik genel olarak Türkçülük anlamında kullanılıyordu. Azerbaycan kimliği bu çerçevede pek önemli bir yer teşkil etmiyordu. Bu ideolojiyi destekleyen iki önemli güç odakları ise Bakü ve Gence'ydı. Bakü'de aktif olan Müsavat, gizli bir kadrodan, kitle partisine dönüşme sürecinde idi. Parti, Bakülü aydınlar orta sınıfın alt kesimi ve parti kurucularının solcu kimliklerinden hoşnut yerli proletaryanın desteğini kazanmıştı. Azerbaycan'ın siyasal olarak önemli ikinci şehrinin siyasetçilerinden esinleninceye kadar Müsavatçı önderlerin bir hareket programı yoktu.

Monarşinin yıkılmasını izleyen birkaç gün içinde Gence'de Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası kuruldu. Fırkanın adı 1906'da Difai üyelerinin bağlantıda olduğu Osmanlı Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni hatırlatıyordu. Gence'deki parti Osmanlı Cemiyetinin Türkiye'de öngördüğü idari reformlara benzer bir şekilde, Rusya'da milletlerin özgür gelişimini güvenceye alan özerk birimlerden meydana gelen federal bir sistem kurulmasını öneriyordu. Adem-i merkeziyetin öncüsü Difai idi. Tabii olarak Rüstembekov, Dr. Ağazade ve Kesmemmedov kardeşler gibi tanınmış isimler siyasal önderler olarak tekrar sahneye çıkmışlardı. Bunların federalizm düşünceleri aslında 1905 devrimine kadar gerilere gidiyordu. Fakat bu sefer tüm Rusya'yı içeren bir tasarı haline gelmişti.

Federalistler diye bilinen Adem-i Merkeziyet, Gence vilayetinde köylü ve kasabalılar tarafından destekleniyordu. Ancak önderleri arasında bazı büyük toprak sahipleri de bulunuyordu. Bu durumun partiyi destekleyen geniş kesim üzerinde kötü bir etkisi olduğu söylenemezdi. Çünkü asıl ideolojik temel Türkçülüktü. Partinin kurucusu Yusufbekov, Gaspıralı'nın damadı ve Türkçülüğün önde gelen isimlerindendi. 1908'den sonra Osmanlı İmparatorluğuna göç etmiş ve orada bir süre yaşamıştı.

Azerbaycan sosyalizmini Himmet temsil ediyordu. Bu parti daha önceden mevcut olan Müsavat gibi, Şubat 1917'den sonra hızlı bir gelişmeye hazır bir temele sahip değildi. 1905'in eski Himmetçileri sosyalizme bağlı

kaldılar ve RSDİP üyesi oldular. Himmet'in geçici komitesi başkanı Nerimanov, diğer üyeleri ise Azizbekov, Bunyadzade, M.N. İsrailbekov ve H.N. Sultanov'du. Son ikisi eski Himmetle bağlantısı olmayan yeni isimlerdi. Ancak bunların RSDİP'nin Bolşevik kanadıyla yakın ilişkileri vardı. Himmetçiler Müslüman Ahali Cemiyetleri Konseyi Yürütme Komitesine girmişler ancak, sosyalist olmayan çoğunluğun sayıca onları aştığını görünce, konseyin çalışmalarını kültürel alanla sınırlamasını önerip, yeniden örgütlenmek üzere üyeliklerin üçte ikisini talep etmişlerdi. Ancak bu talepleri kabul edilmeyince Temmuz ayında aniden yürütme komitesinden çekildiler.

On yıl öncesine oranla daha Marksist bir karakterde yeniden doğan Himmet, eski destekleyicilerini bulamadı. Bakülü işçilerin büyük bir kısmını kendine çeken Müsavat karşısında kitlelerin desteğini kazanmak açısından zorlu bir rekabetle karşılaşmıştı. Dahası, uzun süre Bolşevik Menşevik çekişmesinden uzak kalmayı başaran Himmetin , RSDİP içindeki kutuplaşmadan daha fazla kaçması olanaksız hale gelmişti. RSDİP, Transkafkasya şubesi kısa bir birleşmenin ardından 1917 Haziranında bu defa kesin olarak bölündü. Azerbaycanlı sosyalistlerin de bu bölünmede taraf tutmasıyla Himmet Rus yoldaşlarının partisine paralel bir dağılma gösterdi. Bakülü Himmetçiler Nerimanov'un izinden giderek kendilerini Bolşevik yanlısı ilan ettiler. Taşra örgütleri özellikle Gürcistan'da baskın olan Menşeviklerin yanında yer almışlardı. Bu arada İ.M. Abilov, S. Ağamalıoğlu, A. Pepinov ve A.H. Garayev, Tiflis'te Himmet'in Menşevik kanadının nüvesini oluşturdular.

Himmetçiler arasındaki bölünme, RSDİP içinde olduğu gibi derin nedenlere dayalı ve devamlı olmaktan uzaktı. Bölünmeyle sonuçlanan çatışma onların eseri olmadığından olsa gerek iki grup ilişkilerini devam ettirmede sakınca görmediler. Aralık 1917 gibi geç bir tarihte dahi, Kafkasya Müslüman Sosyalist Kongresi toplantısında birlikte temsil ediliyorlardı.

Siyasal yelpazenin diğer ucunda yer alan muhafazakar unsurlar önce bekle ve gör tavrı takınmışlardı. Daha sonra Eylül 1917'de Bakü'deki

Rusya'da Müslümanlık grubuyla, Gence'deki İttihad-ı İslam'ın birleşip Rusya'da Müslümanlık İttihad adı altında toplanmasıyla siyasal örgütlerini kurdular⁴⁴. İttihad'ın siyasi doktrini İslami değerlere dayanıyordu. İttihad İslamı sadece bir din olarak değil Müslüman toplumun temeli olan siyasi, ekonomik, hukuki normlar sistemi olarak görmekteydi. Onlara göre bu normlara uymak ve bunları geliştirmek yoluyla İslam Dünyasının ilerlemesini sağlamak mümkündü.

İttihad bütün Müslümanları milliyet farkı gözetmeksizin birleşmeye çağırıyordu. Parti Müslümanlar için yegane saadet yolunun bütün müslüman halkların İslam ve İnsanlık adına birleşmesi olduğu görüşünü savunmaktaydı. Milliyetçiliği reddeden İttihad milli bağımsızlık idealine de ümmeti parçalayacağı gerekçesiyle karşı çıkıyorlardı. Özellikle Azerbaycanlılık fikirlerine karşı daha sert bir tavır takınmıştı. İttihad, milliyetçilik fikirlerinin müslümanları içinde bulundukları kötü durumdan kurtarmayacağını belirterek Azerbaycanlılar'ın kendi partilerine destek vermesini istiyordu⁴⁵.

Devrimin yarattığı yeni koşullar altında, Azerbaycan'ın yönelimlerini tanımlamak üzere atılan ilk adım 15-20 nisan 1918 tarihleri arasında Bakü'de toplanan Kafkas Müslümanları Kongresiydi. Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan gelen Türk ve Müslümanların temsilcilerinin bir araya geldiği bu kurultayda Kafkasya Müslümanlarının siyasi hareket tarzı, inkılapta neler bekledikleri tayin ve tanzim edilecekti⁴⁶. Bu kongreye Dağıstanlı delegelerin katılması önemliydi. Onların varlığı Transkafkasyalı müslümanların kuzeydeki dindaşlarıyla tarihi bağlarını teyit ediyordu.⁴⁷

Oturumlar sırasında çeşitli sorunlar dile getirilmiş, tartışmalar yapılmıştı. Bunlardan başlıcası, Rusya'nın ilerideki muhtemel devlet yapısı ile

44. Swietochowski, a.g.e. , s. 124-126

45. Balayev, a.g.e. , s.92-93

46. Mehmetzade, a.g.e. , s.48

47. Swietochowski, a.g.e. , s.128 -129

ilgili konulardı. İlk olarak Müsavat Partisi başkanı M.E.Resulzade, Rusya halkları ve Müslümanları için en uygun siyasi yapının, milli sınırlar prensibine dayalı federal bir cumhuriyet olduğunu izah eden bir konuşma yaptı. Ayrıca M.E.Resulzade, Rusya'daki milletlere kendi kaderini tayin hakkı verilmesini talep etmişti. Daha sonra bu milletler devletin birliğini oluşturacaklardı. M.E.Resulzade, bir devlet içinde bulunan halklar arasındaki ebedi birliğin, ancak ve ancak serbest ifade edilen bir istek tarafından tesis edileceğini de belirtmişti. Delegelerin çoğunluğu bu düşünceleri paylaşıyordu. Temel tartışma konusu olan coğrafi özerklik konusunda çoğunluk iki aşırı uçtan muhalefetle karşılaştı. İslamcılar böyle bir düzenlemenin Müslüman halkları arasına set çekeceği; ikinci grup ise devrimci harekette bölünmeye neden olacağı gerekçesini öne sürmüşlerdi. Federalistler ise Müsavat partisinin temsil ettiği görüşe tam destek vermişlerdi⁴⁸. Toplantıda varılan çözüm şu iki maddede toplanıyordu.

a- Müslüman milletlerin çıkarına en uygun yönetim, Rusya'da coğrafi federatif temelde örgütlenmiş demokratik bir cumhuriyetin oluşturulması olacaktır.”

b- İslam dinine mensup bütün kavimlerin ruhanî ve medenî irtibatını göz önüne alarak Kafkasya Müslüman Kongresi bütün Rusya Müslümanları için kanun koyma yetkisine de sahip olan genel bir idare teşkilini lazım görür⁴⁹.

Kongre ayrıca, yerel okullara devlet desteği, yerel dilde eğitim yapan bir üniversitenin kurulması ve Müslüman halkın daha adaletli temsili için OZAKOM'a yeni üyelerin atanması talebinde bulunmuştu⁵⁰. Kongrenin sonunda, bir sonraki ay Moskova'da yapılacak olan Bütün Rusya

48. İmanov, a.g.e. , s.65

49. Resulzade, a.g.e. , s.30

50. Swietochowski, a.g.e. , s.129

Müslümanları Kongresine A.M. Topçubaşı liderliğinde bir temsilciler heyeti seçildi⁵¹.

Bütün Rusya Müslümanları Kongresinin toplanması IV. Duma'nın Müslüman temsilcilerinin girişimleriyle olmuştur. 15 Mart 1917 tarihinde Duma'nın Müslüman deputatları bir konferans düzenlediler. Bu toplantıda Rusya Müslümanlarının Geçici Merkez Bürosu adıyla bir siyasi teşekkül kurdular. Büroya Kafkasyalı bir Menşevik olan Ahmet Salihov Başkanlık edecekti. Salihov bütün Rusya Müslümanlarını bir araya getirecek bir kongre toplamakla görevlendirilmişti⁵². Rusya'nın her köşesinden Müslüman delegeler kongreye davet edilmişti. 1 Mayıs 1917 tarihinde kurultay 980 delegenin katılımıyla ,Azeri zenginlerinden Şemsi Asadullayev'in Moskovalı Müslümanlar'a hediye ettiği mükemmel binada Ahmet Salihov başkanlığında toplanarak çalışmalarına başladı⁵³. Genelde Müslüman Türkler, özelde ise Tatarlar çoğunlukta idi.

Kongre'de öncelikle 12 kişilik Başkanlık heyeti seçildi. Seçilenler arasında Azerbaycan'dan Ali Merdan Topçubaşı da bulunuyordu. Kongre oturumlarında Müslümanların hayatını ilgilendiren birçok konuda tartışmalar yaşandı. En önemli nokta Rusya'nın gelecekte devlet biçiminin ne olacağı idi. Her iki oturumda da Azerbaycanlı delegeler belirleyici rol oynadılar. İlk oturumda Ahmet Salihov uzun bir konuşma yaparak milli-kültürel temele dayalı özerklik düşüncesini savundu. Ona göre, milletin temeli din olduğu için Rusya Müslümanları tek bir millet olarak düşünülebilirdi. Federasyon gibi bir alternatifi bu milleti parçalara böleceğini savunuyordu⁵⁴.

Rezulzade ise milli-mahalli özerkliği şu sözlerle savunmuştur: " Bütün İslam ulusları Rusya içerisinde kültürel bir federasyon teşkil edebilirler. Bu

51. İmanov, a.g.e. , s.68

52. A. Bennigsen, Lemerrier C. Quelquejay, Stepte Ezan Sesleri ,(İstanbul: İrfan Yayınevi, 1994) , Çev. Nezih Uzel, , s.120

53.Nadir Devlet, 1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1998), s.87

54. İmanov, a.g.e. , s. 70

kolayca başarılabilecektir. Çünkü bunların arasında en kuvvetli ulusal grup Türk-Tatarlar'dır. Bizler Türküz ve Türk oğullarıyız. Böyle olduğumuz için gurur duymalıyız. Bir Türk benliğinden bir Türk kültürü yaratmak istiyoruz. Buna mecburuz. Rusya'daki otuz milyon müslümandan yirmi dokuz milyonunun Türk olduğunu unutmamalıyız. Rusya'daki Türk halkları yüzyıllardan beri bölünmüşlerdir. Fakat şimdi sadece birleşme konusunda değil aynı zamanda kendi ulusal mevcudiyetlerini kabul ettirme konusunda da kesin niyetlerini haykırmaktadırlar. Fakat şu anda Türk dilleri kollara ayrılmıştır. Volga Tatarları'nın kendi dilleri, edebiyatları ve yayın evleri vardır. Türkistanlılar'ın kendilerine has edebi dilleri ve zengin edebiyatları vardır. Aynı şekilde Kazak dili de daha büyük bir gelişme gösterirken, Azerbaycan Türkleri, Tanrının da yardımıyla kendi kültürlerini yarattıkları gibi kendi dillerinde bir edebiyat meydana getirmişlerdir. Böylece bütün bu insanların kendilerine has yolları olmuştur. Biz milli-mahalli bir özerklikten yanayız. Çünkü bu halkların kendilerine mahsus özellikleri vardır. Bütün bu özerk bölgeler kendi mahalli işlerini kendileri yapmalı ve kendi milli idarelerine sahip olmalıdır. Bu özerk eyaletlerin dini ve kültürel kalkınmalarının koordinasyonu maksadıyla bütün Rusya Müslümanları Meclisi kurulmalıdır⁵⁵."

Sadri Maksudi'nin önderliğindeki Tatar delegeler milli-mahalli özerkliğe şiddetle karşı çıktılar. Sert tartışmalarla ortamın gerilmesi sebebiyle 7 Mayıs'ta tekrar toplanmak üzere çalışmalara ara verildi. Belirlenen tarihte bu konuyla ilgili yapılan ikinci oturuma A.M. Topçubaşı başkanlık etti. Gün boyunca kültürel özerklikle, milli-mahalli özerklik taraftarları arasındaki tartışmalar devam etti⁵⁶. Kazak ve Başkurt delegeler de Azerbaycanlı delegeler gibi milli mahalli özerklik taraftarı idiler.

Rusya'da Müslüman özerkliği ile ilgili son oylama gergin bir havada gerçekleşti. Oylama neticesinde Resulzade inkar edilemez bir zafer

55. Serge A. Zenkovsky, Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık, (İstanbul: Üçdal Yayınları, 1983) , Çev. Prof.Dr. İzzet Kantemir, , s.126

56. İmanov, a.g.e. , s.71

kazanmıştı. Milli mahalli özerklik kararı 271 oya karşılık 466 oyla kabul edildi. Kongrenin kararları olarak geçici hükümete sunulan metinde şu hususlar yer almaktaydı.

1- Milli mahalli ve federatif prensiplere dayanan demokratik cumhuriyetler kurulmalıdır.

2- Kendilerine ait ayrı toprakları olmayan Müslüman halklara ulusal-kültürel özerklik verilmelidir.

3- Rusya'daki bütün Müslüman halkların kültürel ve dini işlerini düzenlemek ve koordine etmek için merkezi bir Müslüman idaresi kurulmalıdır⁵⁷.

1905 yılındaki kurultaylarda Rusya Müslümanları Çarlık yönetiminden birtakım kültürel haklar talep etmekle yetinmişlerdi. Ancak Şubat İhtilali sonrasında Rusya Türkleri'nin talepleri kültürel çerçevenin dışına taşmış; Rusya Türkleri Rusya'da bir idari reform beklentisiyle bu alanda da söz sahibi olabilecekleri özerk bölgelerin kurulmasını ısrarla talep etmeye başlamışlar ve bunu Moskova'da yapılan kurultay ile de karara bağlamışlardır. Bu kurultayın dikkati çeken önemli bir sonucu da Rus Çarlığı içerisinde yaşayan farklı Türk topluluklarının özerk idareler oluşturulması isteğiyle kendi kaderlerini tayin etme yoluna girmiş olmalarıdır. Ekim ihtilali ise bu süreci hızlandırmıştır.

57. Zenkovsy, a.g.e. , s.130

B.TRANSKAFKASYA'DA ÜÇLÜ KOALİSYON

1.Transkafkasya Komiserliği

Bolşevikler'in 7 Kasım 1917'de Petrograd'da iktidarı ele geçirmeleri Transkafkasya komitesi tarafından tasvip edilmedi⁵⁸. 11 Kasım'da Transkafkasya'da faaliyet gösteren siyasi teşkilatlar Çarlık döneminde buranın yönetim merkezi olan Tiflis'te bir toplantı yaparak Kurucu Meclis toplanıncaya kadar bölgeyi idare etmek için Transkafkasya Komiserliği adıyla bir hükümet kurulması kararını aldılar.

14 Kasım'da hükümetin terkibi ilan edildi⁵⁹. On bir üyeli kabinenin bakanları en önemli milli gruplardan ve onlara karşıt gelen partilerden seçilmişti. Siyasal olarak en deneyimli olan Gürcüler stratejik noktalardaydılar. E.P. Gegeckori hem başkan, hem de Dışişleri Komiseriydi. A.I. Çhenkeli ise İçişleri Komiseriydi. Bir Gürcü Sosyal Federalisti olan S. Alekseyev Adalet Komiseriydi. Maliye Komiseri K.Karikciyan, Kamu Hizmetleri Komiseri H. Ohanyan Taşnaksütyun'a mensuptular. Ter-Gazanyan ise Ermeni SD'lerinin temsilcisiydi. Rus SD'leri D.Donskoy ve A.V. Neruchev sırasıyla askerlik ve tarım işlerinin başında bulunuyorlardı. Devlet Denetim Komiseri olan A.Kesmemmedov, Müsavat partisinin Gence kanadından geliyordu. Ulaştırma komiseri K.Malik Aslanov, aynı zamanda eski bir OZAKOM üyesiydi. Caferov Ticaret ve Sanayi Komiseriydi. Her ikisi de Müsavat ile yakın ilişkileri olan bağımsızlardı.

18 Kasım tarihli Transkafkasya Komitesinin açılış bildirisinde şöyle deniyordu: " Rusya ile el ele yürüyen ve kaderini onunkıyla birleştiren Transkafkasya halkları, tarihin bu önemli anında ilk defa kendilerini kaderlerine terk edilmiş bulmaktadırlar. Kendi güçleriyle yaklaşmakta olan ekonomik ve sosyal felaketleri savuşturmak üzere tedbir almak

58. A.N. Kurat , Türkiye ve Rusya , (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990) , s.462

59. Hasanlı, a.g.e. , s.35

durumundadırlar. Bildirinin devamında, Transkafkasya Komiserliğinin takip edeceği politika ve öncelikli hedefleri ifade ediliyordu. Transkafkasya Komiserliği kurucu meclis toplanıncaya kadar iktidarda kalmak niyetindeydi. Rusya'nın durumu göz önünde bulundurularak eğer Kurucu Meclis'in toplanmasının imkansız olduğu anlaşılacak olursa, Kafkas Cephesi Transkafkasya'dan Meclise seçilen vekiller heyetine tabi olacaktı. Transkafkasya Komiserliği geçici olarak görevde bulunmasına rağmen sadece açlık tehlikesi, mali çöküntü, ulaşım aksamaları gibi gündelik sorunları bertaraf etmekle yetinmeyeceğine, bazı temel reformlara girişeceğine söz verdi. Ancak bu vaatleri gerçekleştirmek mümkün olmadı.

Transkafkasya Komiserliğinin kuruluşundan iki hafta sonra 26-28 Kasım tarihleri arasında tüm Transkafkasya'da Kurucu Meclis seçimleri yapıldı. Seçim sonuçlarına göre Menşevikler 11, Müsavat 10, Taşnaksütyun 9, Müslüman Sosyalist Blok 2, Bolşevikler, SD'ler, Himmet ve İttihad ise birer sandalye kazandılar. Rusya'da ilk demokratik seçimleri kazanan vekiller yasama görevlerine başlama şansı bulamadılar. Bolşevikler'in azınlıkta kaldığı Kurucu Meclis Sovyetlere tabi olmayı reddedince 5 Ocak 1918'de ilk toplantısının ardından Lenin tarafından zorla dağıtılması emredildi⁶⁰.

Kurucu Meclisin dağılması, üzerine Gürcü Menşevikleri'nin Gürcü Menşeviklerin sevgiyle Transkafkasya Komiserliğinin Kasım bildirisinde koyduğu kayıtlar çerçevesinde , bölge üzerindeki hakimiyetin kime ait olacağı konusunu karara bağlamak üzere Transkafkasya vekilleri Tiflis'te toplandı. Menşeviklerin Seym⁶¹ kurulması önerisi Taşnaklar ve SD'lerin muhalefetiyle karşılaştı. Müsavatçılar'ın verdiği destek ile kurulması kararlaştırılan Seym ilk toplantısını 10 şubat 1918'de Tiflis'te yaptı.

60. Swietochowski , a.g.e. , s.149-150 ; Martin Mccauley , *The Soviet Union 1917-1991* , (Newyork:Longman, 1996), s. 21

61. Seym kelime olarak Aristokrat meclisi anlamına gelmektedir. Seym terimi özerk yapıdaki bir meclisin ifadesi olarak ilk defa 1809-1917 yılları arasında faaliyet gösteren Çarlık Rusyasına bağlı Finlandiya Knezliği Meclisi için kullanılmıştır.

Seym'e üyelik Kasım seçimleri esas alınarak, Kurucu Meclis üyeliği için istenilen oyların üçte bir oranına indirilmesi şartına bağlandı. Bu sistemle birlikte büyük partilerin sandalye sayıları üç katına çıkarken, daha önce yeterli oy alamayan küçük partiler şimdi temsil imkanı buluyorlardı. Sonuçta Gürcü Menşevikler 33, Taşnaklar 27 üyeye sahip olurken⁶²; Azerbaycan şöyle temsil edilmişti: Müsavat 30 , Müslüman Sosyalist Blok 7, İttihad 3 temsilciye sahipti. Bunlardan Himmetçi mebuslar, genel Menşevik listesiyle bütün Transkafkasya çapında seçilmiş oldukları gibi Seym'de de Azerbaycan siyasi partileriyle değil, Gürcü sosyalistlerle birlikte hareket ediyor ve deklarasyonlarını onlarla birlikte yapıyorlardı⁶³. Seym'deki partilerin bildirileri oldukça muğlak, ihtiyatlı ve çelişkili özellikler taşıyordu. Barış ve egemenlik konularında anlaşmazlıkların olması ise Seym'in ileriki çalışmalarının etkinliği açısından iyiye işaret değildi.

Gürcü Menşeviklerin sözcüsü Jordaniya, Transkafkasya'nın Bağımsızlığından çok Bolşevik Rusya ile bağlantıyı kesmekle ilgileniyorlardı. Jordania Seym'in Transkafkasya'nın inşasına girişmesi önerisinde bulunuyordu. Bu cumhuriyet etnik dağılıma göre küçük kantonlardan oluşan bir sisteme dayanacaktı.

Ermeniler için Gürcüler'in bu görüşleri fazlasıyla ayrılıkçıydı. Taşnaklar'ın adına konuşan , H.Kaçaznuni Osmanlı ile özerkliğini güvenceye alan bir barış, Transkafkasya için ise kantonlardan ziyade milli olarak homojen vilayetlere dayalı federal bir sistem öneriyor; gerçek sosyalist unsurlardan oluşan bölgesel bir hükümet talep ediyordu. Bu son nokta Müsavat'ın gelecekte hükümetin dışında tutulması anlamına geliyordu.

Azerbaycanlı vekiller arasında da gelecekte ilişkilerin ne olacağı konusunda fikir birliğine varılamamıştı. Genceli Müsavat önderlerinden Dr. Ağazade, geleneksel Rus merkezçiliğini zamanı geçmiş ve iflas etmiş

62. Swietochowski, a.g.e. , s.151-152

63. Mehmetzade, a.g.e. , s. 67-68

olmakla itham ediyordu. Gelecek ulusların kendi kaderini tayin etmeleri yönünde ilerleyecekti. Bu hedefe de coğrafi özerklik programıyla ulaşılabilirdi. Rusya'dan ayrılma konusuna değinmeyen Müsavat bildirisi, Seym'i kurucu meclise benzer şekilde egemen bir güç olarak tanıyordu. Seym her şeyden önce , hızla tarımsal problemin çözümü için olduğu kadar, diğer sosyal ve ulusal problemlerin de halledilmesi için , olmazsa olmaz koşul olan barışın sağlanmasına çalışmalıydı.

İttihadçı Yakub Mir Mehdiyev, grubunun Rusya'dan her ne şekilde olursa olsun ayrılmaya karşı olduğunu belirtmişti . Demokratik bir cumhuriyet halinde örgütlendiğinde Rusya, etnik ve dini azınlıklara, kendi okul, tiyatro, müze ve üniversitelerini kurma hakkı verecekti⁶⁴.

2. Transkafkasya'da Barış Arayışları

Sovyet hükümeti 26 Kasım 1917 tarihinde mütareke akdi için Alman karargahına müracaat etmiş ve yapılan müzakereler sonunda 4 Aralık 1917 tarihinde de kısmi mütareke imzalanmış; 15 Aralık 1917 tarihi itibarıyla Rusya için bütün batı cephesinde ateşkes sağlanmıştı.

Bu sıralarda Rus ordugahı Erzincan'dan Erzurum'a nakledilmişti. 3.Ordu komutanı Vehip Paşa 30 kasım 1917 tarihinde Rus generali Prjevalskiy'e bir mektup göndererek, mütareke akdi teklifinde bulundu. General Prjevalskiy Tiflis'e giderek durumu Transkafkasya Komiserliğine bildirdi. Komiserliğin generallerle birlikte yaptığı 4 Aralık tarihindeki toplantıda mütareke akdi meselesi görüşüldü. Toplantı sonucuna teklifin kabul edilmesi kararına varıldı. Karar Vehip Paşa'ya mektupla bildirildi. Rus mütareke heyeti başkanlığına General Vişinskiy atandı⁶⁵.

64. Swietochowski, a.g.e. , s.153-154

65.Kurat, a.g.e. , s.464

Erzincan'da Türk ve Transkafkasya heyetleri arasında yapılan müzakereler neticesinde 18 Aralık 1917 tarihinde on dört maddelik bir ateşkes anlaşması imzalandı⁶⁶. Mütarekeye göre; anlaşma maddeleri barış anlaşması imzalanana kadar geçerliliğini koruyacaktı. Mukaveleyi bozan taraflardan biri, askeri faaliyete başlamadan iki hafta önce durumu haber verecekti. İki tarafın askeri birliklerinin stratejik manevralarına izin verilmeyecekti. Rusya Cumhuriyeti ile İttifak devletleri arasında genel barış anlaşması imzalandığında, anlaşmanın maddeleri Kafkas cephesi için de geçerli olacaktı. Erzincan'da mütarekeye ek olarak sınırlarla ilgili bir mukavele de imzalandı⁶⁷.

Erzincan Mütarekesi Petrograd'daki Sovyet hükümeti ile değil Tiflis'teki Transkafkasya Komiserliği ve Kafkas Cephesi Komutanlığı adına akdedilmişti. Osmanlı Başkomutanlığı bu mütarekeyi imzalarken, Transkafkasya Komiserliğini bir hükümet olarak tanımış oluyordu⁶⁸.

Erzincan Mütarekesinin diğer bir önemli sonucu da Transkafkasya siyasal hayatına Osmanlılar'ın yeni bir etken olarak girmesidir⁶⁹. Enver paşa mezkur hükümetin vasfını ve barış akdi hususundaki planlarını yerinde tetkik etmek üzere Tiflis'e bir heyet göndermek niyetinde idi. Vehip Paşa, Enver Paşa'nın bu isteğini o sıralarda Kafkas kuvvetlerinin komutasını fiilen elinde tutan Gürcü generali Odişelidze'ye 14 Ocak 1918 tarihli bir yazı ile bildirdi. Tiflis Hükümeti , Enver Paşa'nın bir Türk Heyeti gönderilmesi fikrini kabul etmedi. Çünkü Petrograd'da toplanacak olan kurucular meclisinde barışa ait kararlar tasvip edilinceye kadar bu hususta Türkiye ile herhangi bir temasa girişmek istemiyordu. Fakat Kurucular Meclisinin 18 ocak 1918'de Bolşevikler tarafından dağıtılması üzerine Transkafkasya Seyminde uzun münakaşalardan sonra, Vehip Paşa'nın teklifi hakkında, cevap verilmesi için üç haftalık bir mühlet istenmesi kararı alındı.

66. Fahri Taş, Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk, (Ankara: Özyurt Matbaacılık, 1995), s.29

67. Hasanlı , a.g.e. , s.38

68. Kurat, Türkiye ... , s.464

69. Swietochowski, a.g.e , s.163

Bu sıralarda , özellikle Rus ordu karargahının Erzincan'dan Erzurum'a naklinden sonra Erzincan ve çevresinde Ermeniler'in Müslüman ahali üzerindeki baskı ve zulümleri artmıştı. Vehip Paşa durumu protesto ederek, Rus ve Gürcü askeri makamlarına yazılar göndermeye başladı. 11 Şubat 1918'de ise ermeniler'in Müslüman ahaliye yaptıkları zulümlerin durdurulması için General Odişelidze'ye bir telgraf çekti. General Odişelidze'nin cevabında, Vehip Paşa tarafından öne sürülen mezalim hakkındaki iddiaların çok mübalağalı olduğu belirtilmekle birlikte , Müslüman halkın korunacağı konusunda teminat verilmişti.

Odişelidze'nin bu teminatına rağmen Ermeni mezalimi durmadı. Rus ve Gürcü makamları Ermenileri itaat altına almıyorlardı. Rus işgali altındaki sahada Müslüman Türk ahali için mal ve can emniyeti kalmamış gibiydi. Hal böyleyken, o sıralarda , 10 Şubat 1918 tarihinde Ruslar'ın Almanlar'ın taleplerini kabul etmek istememeleri üzerine , Brest-Litovsk'ta müzakereler kesilmiş Sovyet hükümeti adına görüşmeleri yürüten Troçki Petrograd'a gitmişti. Bunun üzerine Alman başkumandanlığı Rusya'ya karşı askeri baskı tatbikine karar vermiş ve 17 Şubat'ta taarruza başlanacağını ilan etmiştir.

Bu tarihlerde Vehip Paşa komutasındaki III. Ordu ise Enver Paşa'dan aldığı emir üzerine , 12 Şubat 1918 tarihinde ileri hareketin başlaması için bütün hazırlıklarını yapmıştı. Nitekim aynı gün Türk ordusu Erzincan mütarekesiyle tespit edilen ateşkes hattını aşarak Erzincan istikametinde ilerlemeye başladılar.

Vehip Paşa'nın harekete geçmesi üzerine, Tiflis'teki Transkafkasya Seymi durumu müzakere etmek için hemen toplantıya çağırıldı⁷⁰. 1 Mart 1918'de toplanan Seym'in bütün grupları aşağıdaki teklifler esasında Türkiye ile barış yapılmasına taraftar oldular.

70. Kurat, Türkiye... , s.465-466

1. Seym barış anlaşması yapma hakkına sahiptir.
2. Türkiye ile genel barış anlaşması yapılmasını Seym kendi vazifesi olarak görüyor.
3. Türkiye ile yapılacak barış anlaşmasında 1914 yılındaki sınırlar esas alınmalıdır.
4. Transkafkasya temsilcileri, Doğu Anadolu'nun tayin-i mukadderatına ve Türkiye devleti dahilinde Türkiye Ermenistan'ına muhtariyet verilmesine çalışacaklardı⁷¹.

3 Mart günü Seym Türkiye ile müzakerelere girişmek kararı aldı. Osmanlı Devleti ile müzakerelere başlamak üzere bir heyet Trabzon'a doğru yola çıktı. Ancak geç kalınmıştı. Almanya'nın kararlı tutumu ile yeniden başlayan Brest-Litovsk'taki müzakereler neticeye ulaşmıştı. Osmanlı Devleti'nin bu müzakerelere katılması yönündeki çağrısına olumsuz görüş bildiren Transkafkasya Seymi şimdi daha önce imza edilen mütareke hükümleri gereği Brest-Litovsk hükümlerine uyma zorunluluğu ile karşı karşıyaydı.

4 Mart'ta Brest-Litovsk'tan Sovyet heyeti üyesi Karahan'dan gelen, Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye bırakılacağına dair telgraf üzerine Seym, Londra, Paris, Berlin ve İstanbul'a telgraflar çekerek Brest-Litovsk barışını tanımadığını bildirmiş ve bu olayı protesto etmiştir. 10 Martta ise Vehip Paşa'dan Kars, Ardahan ve Batum'un tahliye edilmesini isteyen bir telgraf mesajı alındı. Aynı gün Seym Tarafından Türkiye ile müzakerelerde bulunmak üzere gönderilen heyet Trabzon'a gelmiş bulunuyordu⁷².

Seym adına barış görüşmelerine katılacak heyet diplomatlardan oluşmuyordu. Heyette yer alanlar Transkafkasya'da yaşayan üç milletin parlamento gruplarını temsil eden politikacılardan müteşekkildi. Başkanları

71. Hasanlı, a.g.e. , s.51

72. Kurat, Türkiye... , s.466-467

Gürcü Akaki Çhenkeli'ydi. Heyetteki Azerbaycanlılardan ikisi Müsavattandı. Bunlar Bakü'den Hacinski ve Gence'den Kesmemmedov'du. Diğer üyeler her partiden bir temsilci olacak şekilde seçilmişti. Haydarov Müslüman Sosyalist bloktan, Mir Yakub Mehdiyev İttihad'dan, Elekber Şeyhülislamzade Himmetendi⁷³.

14 Mart'ta müzakerelerin başlatılması kararlaştırıldı. Müzakereler öncesinde Osmanlı heyetinin başkanı Hüseyin Rauf Bey'le Kafkas Müslümanlarının temsilcileri arasında gayri resmi görüşmeler yapıldı. Kafkas Müslümanları Osmanlı Ordusunun Kafkaslara girmesini istiyorlardı. İngilizler'in bölgedeki Ermeniler'i teşkilatlandırdıklarını bunun yanı sıra Kafkaslar'daki Bolşevik nüfuzunun gelişmesinin kendiler için büyük tehlike teşkil edeceğini beyan ettiler.

Resmi müzakerelerin başında Çhenkeli, 1 Mart'taki toplantısında kararlaştırıldığı gibi Transkafkasya Seyminin Brest-Litovsk Barışını tanımadığını dolayısıyla 1914 sınırlarının müzakerelerin esasını teşkil etmesi gerektiğini ileri sürdü. Kafkas murahhaslarına göre Brest-Litovsk Anlaşması'nın Kafkaslara ait maddeleri devletler hukuku açısından hükümsüzdü.

Hüseyin Rauf Bey buna karşılık; Brest-Litovsk Barışı akdedildiği zaman Kafkas hükümetinin teşekkül etmemiş ve istiklalini tasdik ettirmemiş olduğundan, bu yoldaki iddianın tamamıyla mesnetsiz olduğunu söyleyerek; Çhenkeli'nin iddiasını reddetti. Ancak Çhenkeli Rauf Bey'le gizlice görüşerek bazı hususları aydınlatmak ve Osmanlı heyetini yumuşatmak istemişti. Gürcüler bilhassa Batum'un kendilerinde kalmasını arzu ediyorlardı. Bir de Elviye-i Selase'de Ermeniler'e muhratiyet nevinden bazı müsamahalarda bulunulmasını bu yapılırsa Ermeniler'in büsbütün İngilizler'in kucaklarına atılmalarına mani olunabileceğini ifade etti.

73. Swietochowski, a.g.e. , s.165

Trabzon'daki müzakereler bu suretle esas problemlerde anlaşmaya varılamadığından , ta baştan bir çıkmaza girmekteydi. 18 Mart günü yapılan umumi toplantıda Kafkas heyeti tarafından verilen beyanatta; Brest-Litovsk Barışının, Rusya kurucular meclisinin dağıtıldığı bir zamanda akdedildiği cihetle, kabul edilmesine imkan bulunmadığı, Osmanlı Devleti'nin sulh münasebetleri tesisi yolunda Transkafkasya Komiserliğine birkaç defa müracaatta bulunduğu, Brest-Litovsk Barışının protestosunun anlaşmanın imzalanmasından önce vuku bulduğu ve Kafkas heyetinin Trabzon'a gelmesinin mezkur anlaşmaya ehemmiyet vermediğini ispat ettiğini, bu müzakeratin ağırlığını hukuki vaziyetin tartışılmasının teşkil etmemesi gerektiği ifade ediliyordu.

Bu iddiaya karşı Osmanlı heyetince verilen yazılı cevapta; Başarıyla neticelenmeyen ihtilallerin dış politikaya tesiri olamayacağından, Rusya'daki mevcut hükümetin imzaladığı anlaşmanın bütün Rusya'yı bağladığı, Brest-Litovsk Anlaşmasının protestosunun hükümsüz bulunduğu, söz konusu anlaşmanın bağlayıcılığında ısrar edildiği ve Transkafkasya Komiserliğine anlaşmanın imzasından evvel hükümet şekillerini tayin ile bağımsızlıklarını ilan etmelerinin lüzumlu olduğunun kendilerine ihtar edildiği belirtilmişti⁷⁴.

3. Bağımsız Transkafkasya Federasyonu Ve Batum Konferansı

Trabzon'daki görüşmeler devam ederken Osmanlılar, Brest-Litovsk Anlaşmasının koşullarının yerine getirilmesi meselesini sadece barış görüşmelerine bırakmamışlar ve bir yandan da askeri hareket başlatmışlardır. Trabzon görüşmeleri boyunca askeri hareket devam etmiş; Batum dışındaki toprakların büyük kısmı zaten ele geçirilmişti. Vehip Paşa Seym'den da son hedef olan Batum'un teslimini istedi. 13 Nisan'da bu talebi görüşmek üzere toplanan Seym'de Gürcü ve Ermeni temsilcilerin desteğiyle

74. Kurat, Türkiye... , s.470-471

Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmaya karar vermesi ve bunun ardından ertesi gün Seym'in Trabzon'daki heyeti Tiflis'e ağırması Azerbaycanlı temsilcilerin protestolarıyla karşılaştı.

Osmanlılar ve Transkafkasya arasındaki savaş sadece 8 gün sürdü. Osmanlılar Kars ve Batum'u kolaylıkla ele geçirdiler. 22 Nisan'da Vehip Paşa'nın barış görüşmelerine başlama teklifi Seym tarafından tereddütsüz kabul edildi.

Transkafkasya, barış görüşmelerinin bu ikinci turuna tamamen egemen bir devlet olarak katılacaktı. Seym barış görüşmelerini ve yeni yasal kimliğini aynı gün, 22 Nisan'da kabul etti. Gürcü temsilciler barış görüşmelerine sadece Türkiye'nin değil, müttefiklerin de katılmasını istiyorlardı. Bunun sebebi Osmanlılar'a karşı Almanya'nın desteğini kazanma midiydi.

Gürcüler bağımsızlık konusunda Azerbaycanlılar'a katılınca, Ermeniler için başka seçenek kalmamıştı. Sonuçta ezici bir oğunluk, Seym'in Transkafkasya'yı bağımsız, demokratik, federatif bir cumhuriyet olarak ilan etmesi yönünde oy kullandı.

Bağımsız Kafkasya Federasyonunun yeni hkmetini kurma görevini Çhenkeli yüklendi. Bakanlıkların dağılımı Transkafkasya siyasi hayatında Azerbaycanlılar'ın artan rolünü yansıtır nitelikteydi. 13 Bakanlıktan 5'ine Azerbaycanlılar getirilmişti . Malik Aslanov Ulaştırma, Yusufbekov Eğitim, Hacinski Ticaret ve Endüstri, Haydarov Devlet Denetleme Bakanıydı. Kabinedeki 4 Gürcü yine oldukça stratejik mevkilere gelmişlerdi. henkeli Dışışleri, Ramışvili İçişleri, Georgadze Savaş, Khomerki Tarım bakanıydı. Kabinenin Ermeni yeleri Katisyan Maliye, Sakiyan İaşe, Kaçaznuni Kamu Hizmetleri, Erzikyan ise çalışma bakanıydı. henkeli'nin Seym'e bildirdiği temel görevler konusundaki taslakta şunlar yer alıyordu:

- 1- Anayasa hazırlamak
- 2- Cumhuriyet sınırlarını belirlemek
- 3- Savaşa son vermek
- 4- Anarşi ve Karşı Devrimci güçleri bastırmak
- 5- Toprak reformu yapmak⁷⁵

Bağımsız Transkafkasya Federasyonu hükümetinin öncelik verdiği mesele ise barışın tesis edilmesi olmuştur. Osmanlı Devleti ile Transkafkasya arasındaki barış görüşmeleri Batum'da 11 Mayıs'ta başladı. Osmanlı heyetine Adliye Nazırı Halil Bey başkanlık ediyordu⁷⁶. Transkafkasya delegasyonu 40 kişiden oluşmakla birlikte bunlardan yalnızca altısının oy kullanma hakkı vardı. Hacinski ve Resulzade de bunlar arasındaydı. Bu sırada Batum'da gözlemci olarak bir Alman heyeti de bulunuyordu. Bu heyetin başında ise Osmanlı imparatorluğunda askeri ateşe olarak bulunan General Otto Von Lossov vardı⁷⁷.

Batum konferansına Sovyet hükümeti de katılmak istemiş, en azından bir gözlemci bulundurmak arzusunu izhar etmiştir. Çiçerin 16 Mayıs 1918'de, Moskova'daki Alman Elçisi Kont Von Mirbach'a bu yolda bir nota vermiş ve Sovyet Hükümetinin Batum anlaşmasını tanımayacağını da ayrıca belirtmiştir. Sovyetleri en çok Batum şehri ve limanı ilgilendirmekteydi. Buraların Türkiye'ye bırakılmasını Brest-Litovsk'ta kabul ettikleri halde, yine de buna mani olmak istiyorlardı. "Barış Kararnamesi" ve Rusya Milletlerinin Hakları Deklarasyonu" aslında hiçbir şey ifade etmiyordu. Moskova'daki merkez Sovyet hükümeti Rusya sınırlarının 1914 yılında olduğu gibi muhafazasını dış siyasetin esas prensibi olarak kabul etmişti. Bu sebeple Çiçerin Batum Konferansında Sovyet Rusya'nın sesini gayri resmi olarak duyurmak istemişti. Halbuki ne Osmanlı Devleti ne de Transkafkasya Federasyonu bu müracaatı dikkate aldı. Bunun üzerine Çiçerin

75. Swietochowski, a.g.e. , 167-169

76. Kurat, Türkiye... , s.474

77. Swietochowski, a.g.e. , s.169-170

Transkafkasya Federasyonu hükümetine bir telgraf çekerek Batum'da alınan kararları tanımayacağını bildirdi⁷⁸. Sovyet Hükümeti bir bakıma Transkafkasya Federasyonunu da tanımadığını ortaya koyuyordu.

Müzakerelerin başında Osmanlı heyeti Başkanı Halil Bey her iki taraf arasında Brest-Litovsk'tan sonra kan dökülmüş olduğundan , bu anlaşmanın koşullarının artık görüşmelere temel teşkil edemeyeceğini belirtti. Halil Bey'in sunduğu barış anlaşması taslağında birtakım yeni toprak talepleri vardı. Transkafkasya Federasyonundan Ahılkelek, Ahaltsik, Surmalu, Aleksandrapol uyezdleri ile Kars-Aleksandrapol-Culfa demiryolunun Osmanlı Devletine bırakılması isteniyordu. Buna karşılık Çhenkeli, Brest-Litovsk koşullarında ısrar ediyor, ayrıca görüşmelere Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın da katılmasını istiyordu. Halil Bey her iki isteği de reddetti.

Osmanlı taleplerine Ermeni ve Gürcüler karşı çıkarken, Azerbaycanlılar kabul edilmesinden yana tavır koydular. Böylelikle Transkafkasya Federasyonu'nu oluşturan unsurlar arasındaki anlaşmazlıklar iyice su yüzüne çıktı. Gürcü ve Ermeni delegeler Almanlar'dan destek bulmaya çalışırken Hacinski ve Resulzade de Osmanlı Devleti ile bağlantılar kurmaktaydılar.

Almanlar Mezopotamya ve Filistin cephelerinde durum kritik iken Osmanlılar'ın doğuya doğru yayılmalarına pek iyi gözle bakmıyor, kendi adlarına Brest-Litovsk koşullarının uygulanmasını tercih ediyorlardı. Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki bir çatışma kolaylıkla Almanya'ya da sıçratılabilirdi ki Almanlar böyle bir şey istemiyorlardı. Ayrıca Berlin hükümeti de kendi çıkarları doğrultusunda oldukça önemli olan Transkafkasya ve Kuzey Kafkasya'da nüfuzunu artırmaya çalışıyordu. Von Lossov Batum Konferansı çıkmaza girdiğinde aracılık yapmayı teklif etti. Ermeni ve Gürcü temsilcilerinin kabul ettikleri öneriye Azerbaycanlılar itiraz etti. Osmanlı

78. Kurat, Türkiye... , s. 475-476

heyetinin de Von Lossov'un önerisini reddetmesi üzerine Alman heyeti Batum'u terk etti. 26 Mayıs'ta Osmanlılar bir ültimatom daha verdiler. Bu kez 24 saat süre tanıyorlardı. Osmanlılar'ın uzlaşmaz tavrı Transkafkasya Federasyonu'nun mevcut şekliyle uzun süre yaşayamayacağını açıklığa kavuşturmuştu. Batum'da Azerbaycanlılar Gürcüler'le ikili bir federasyon konusunda görüş alışverişinde bulunuyorlardı. Ermeniler ile bağlantılarını ise tamamen kesmişlerdi. Ancak Gürcüler'in Von Lossov ile yaptıkları gizli görüşmeler neticesinde kendilerine ait bir cumhuriyet istedikleri açığı çıkmıştı. Osmanlılar'ı etkisiz hale getirmek üzere, Gürcistan Almanya himayesine girecekti. Nitekim Albay Kress Von Kressenste'in başkanlığındaki bir askeri misyon Tiflis'te Alman varlığını tesis etmeye başlamıştı. Geriye sadece Transkafkasya Federasyonu'na kesin darbeyi vurmak kalıyordu. 26 Mayıs'ta Gürcistan'ın Federasyon'dan çekilmesinin ardından Seym, Transkafkasya Cumhuriyetini ilga etme kararı aldı. Bundan sora Transkafkasya Federasyonu'ndan üç yeni bağımsız devlet ortaya  ıktı⁷⁹.

4. Bakü'de Siyasi Vaziyet

Azerbaycan bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktığında Bakü'de Transkafkasya Seymini tanımayan ve Moskova'dan aldığı direktiflere göre hareket eden Bakü Sovyeti hakimdi. Bakü hakimiyeti ilinde tutan Stephan şaumyan'ın görevi aslında bütün Transkafkasya'da sovyetlerin hakimiyetini sağlamaktı. Bu amaçla Tiflis'e gelen şaumyan 22 Ocak 1918'de Transkafkasya Komiserliği nezdinde girişimlerde bulunmuř⁸⁰ ve sovyetlere hitaben şu beyanattı vermiştir: " Halk Komiserleri Sovyeti, Kafkasya'da Sovyet hükümeti kuruluncaya kadar beni Kafkasya Komiserliğine tayin etmiştir. Kafkasya'da Sovyet hükümeti geciktirilmeksizin kurulmalıdır. Devrim işleri bugün Rusya'nın hiçbir yerinde Kafkasya'da olduğu kadar tehlike

79. Swietochowski, a.g.e. , s.170-172

80. Hüseyin Baykara, Azerbaycan  stiklal Mücadelesi Tarihi , s.250

altında değildir. Bizi felaketten kurtaracak tek yol İşçi ve Köylü Sovyetleri cumhuriyetidir. Burada ihtilal aleyhtarlığına son verebilecek işçi-köylü cumhuriyetini kurmak suretiyle onu kurtarabiliriz.”

Şaumyan'ın bu nutku çıkar çıkmaz Transkafkasya Komiserliği ona 24 saat içinde bölgeyi terk etmesini emretti. Bunun üzerine Şaumyan yardımcısı Kuznetsov ile birlikte Tiflis'i terk etti⁸¹.

Şaumyan Bakü'ye geldiğinde buradaki işçi sovyetleri de dahil olmak üzere, belediye meclislerinden kaza ve nahiye müdürlüklerine kadar bütün mülki ve idari makamlarda Müsavat Partisinin ağırlığı vardı. Buna mukabil Bolşeviklerin tahrikine müsait bir muhit de vardı. İran, Alman ve Kafkasya cephelerinden dönen ve ulaşımındaki aksaklıklar sebebiyle Bakü'de kalan önemli miktarda asker ile Hazar donanmasına mensup denizciler ile şehirdeki Rus garnizonu ve yerli olmayan işçiler Bolşevikler için bu müsait muhiti teşkil etmekte idiler⁸².

Geçici hükümet döneminde Kafkas Cephesi dağılırken, cephe komutanlığının boşalan yerlere milli kuvvetlerin yerleştirilmesi kararı alması neticesinde Ermeniler ve Gürcüler kendi milis kuvvetlerini teşkil ettiler. Azerbaycan Türkleri ise bu konuda bir hayli geride kalmışlardı. Azerbaycan Türklerinin dayanacağı silahlı bir askeri birliğin olmaması Bakü'deki Müslüman halk açısından büyük bir handikaptı. Buna karşılık Osmanlılar'ın Transkafkasya üzerine yürüme ihtimali, Ermenileri ve Boşevikleri endişelendiriyor ve Bakü'deki Müslüman nüfusu bir tehdit unsuru olarak görmelerine sebep oluyordu. Cemaatler arası gerginliğin arttığı bir ortamda Ermeniler'in silahlandığını görmekte Azerbaycan Türkleri'ni rahatsız ediyordu.

81. Mehmetzade, “Azerbaycan İstiklalinin Kırkıncı Yıldönümü Münasebetiyle”, Dergi, 1958, No.12, s.10

82. Mehmetzade, a.g.m. , s.14

Bu gergin atmosfer içinde Müslüman askeri birlikleri ancak geçici Azerbaycan Türkleri de Gürcü ve Ermeni benzerleri gibi kendi milli konseyleri nezaretinde örgütleniyorlardı. Müslüman milli birliklerinin nüvesini Petrograd'dan getirilen Vahşi Bölüğü, Tatar Süvari Alayı oluştuyordu. Genel komuta General Şihlinskiy'e verilmişti. Subay kadrosu ise dağılmakta olan Rus ordusuna mensup Müslümanlardan oluşuyordu. Ancak Azerbaycan Türkleri hala yeterli silaha sahip değillerdi. Kafkasya Cephe komutanlığı da Bakü Sovyeti de onlara silah vermeyi reddediyordu. Sonunda çoğu Bolşeviklerin etkisi altında kalan savaş yorgunu Rus askerleri Azerbaycanlılar'ın silah kaynağı oldu. Ocak 1918'de Tiflis'ten Bakü'ye gelen askeri birliği taşıyan trene silahların Bolşeviklerin eline geçmesine engel olmak isteyen Azerbaycanlılar müdahalede bulundular. Askerler direnişe geçince çatışma çıktı. Bine yakın Azerbaycan Türk'ünün hayatına mal olan bu olay neticesinde Azerbaycan Türkleri kendi milli askeri birlikleri için gerekli birtakım silahları temin ettiler. Ancak hadise Baku Sovyetine hakim durumda olan Bolşevikler ile Müsavat arasındaki gerginliği artırdı.

Artık ellerinde daha fazla silah bulunan Azerbaycanlılar kırsal kesimin denetimini ellerine geçirmeye yöneldiler. Mart başında Vahşi bölüğü askerleri, Bolşevik yanlısı Lenkeran Garnizonunun silahlarını ele geçirmişler; Şamahı'da da Azerbaycan Türkleri Bolşeviklere ait malzemeleri elde etmişlerdir.

Bu koşullar altında Bolşevikler Bakü'de hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için Taşnaklar'a yaklaştılar. Bu yaklaşma Bakülü Müslüman ahaliyi tedirgin ediyordu. Şehirde bulunan Azerbaycan Türklerine bağlı kuvvetler Taşnaklar'a bağlı askeri birlik karşısında zaten zayıf kalmaktaydı. Bu son gelişmeler üzerine şehrin müslüman ahali korku içinde ve nüfus dengesini değiştirecek boyutlarda şehri terk etmeye başladı⁸³.

83. Swietochowski, a.g.e. , s.155-157

Bu durum karşısında Bolşevikler halkı sakinleştirecek herhangi bir adım atmadılar. Geçmişte yeni bir “Tatar-Ermeni” kıyımına dönüşmesin diye iç savaş çağrısı yapmaktan çekinirlerken, artık iki millet arsında çatışmanın kendi yararlarına olacağını düşünüyorlardı. Şaumyan artık konuşmalarında şiddetli bir çatışmanın kaçınılmazlığından bahsetmekteydi. Müslüman milliyetçi Bey ve Han partileriyle Transkafkasya komiserliğini devrimin baş düşmanı olarak ilan ediyor, Bakü Sovyeti Transkafkasya'daki iç savaşın merkezi ve kalesi olacaktır diyordu. Bu arada Seym içindeki anlaşmazlıklar ve yükselen milli çekişmeler Bolşeviklere cesaret vermekteydi. Kendilerini sonunda Bakü'nün ve uzun vadede de bütün Transkafkasya'nın tek hakimi yapacak olan iç savaşa hazırlanıyorlardı. Lenin'in durumu ihtiyatla yumuşatma tavsiyelerine rağmen, Şaumyan kafasında bu planlarla Halk Komiserleri Sovyetinden daha fazla silah talep etmişti.

Azerbaycan Türkleri'nin durumunun açığa çıkmasıyla, Taşnaklar'ı bir tehditten ziyade destek olarak görmenin güveni içindeki Şaumyan Mart ayının ortalarından itibaren Sovyet Bakü ablukasını kurmaya yönelik hareketleri başlattı. Lenkeran, Şamahı ve Mugan steplerine gönderilen sovyet kuvvetleri buralarda hakimiyeti Müslümanlardan geri aldılar.

Sovyetin şehir içindeki saldırgan tutumu Müslümanlar arasında gerginliği artırmıştı. Nihayet patlama Sovyetin Bakü limanındaki Evelina Gemisine binmekte olan Vahşi bölüğü askerlerinin silahlarının alınmasını emretmesiyle gerçekleşti⁸⁴.

31 mart sabahı Müslüman halk vahşi alayının silahsızlandırılmasına karşı gösteriler yaptı. Müslüman Bolşevik örgüt olan Himmet, stratejik konumuyla, Sovyet yönetimiyle müslüman milliyetçilerin arasını bulmaya çalıştı. Himmetçiler Nerimanov önderliğinde problemin etnik savaşa dönüşme

84. Swietochowski, a.g.e. , s.158

tehlikesinin hala söz konusu olduğu gerekçesiyle iç savaşın biraz daha ertelenmesini istediler. Şaumyan bunu kabul eder göründü.

Aynı gün öğleden sonra Müslüman partilerin temsilcilerinden oluşan bir heyet Sovyet yürütme komitesi ile görüşerek anlaşmazlıkları gidermeye çalıştı. Ancak bu sırada Sovyet birliklerinin Müslümanlar üzerine ateş açmaları neticesinde çatışmalar başladı.

Sovyet yönetimi iktidarına tehdit olarak gördüğü bu çatışmayı sona erdirmek için hızlı davrandı. 31 Mart akşamı Müslümanlarla yapılan çatışmayı idare edecek olan Devrimci Savunma Komitesi kuruldu. Şaumyan, Çaparidze, Korganov, Suhartsev, Sahakyan, Melik-Yolçıyan ve Nerimanov komite üyeleri idi. Yeni komite ilk açıklamasında kendisini Bakü'deki en yüksek askeri organ olarak ilan etti. Yalnızca Sovyete karşı sorumluydu⁸⁵.

Yaklaşık 10.000 Azerbaycan Türkü ve 6.000 Bakü Sovyeti askerinin karşı karşıya geldiği çatışmada, 4.000'in üzerinde iyi silahlanmış Ermeni birliğinin tutumu çok önemliydi. Ermeniler başlangıçta tarafsızlıklarını bildirdiklerinden, Müslümanlar çatışmaya onları hesap etmeden başlamışlardı. 31 Martta ise Ermenilerin Sovyet kuvvetlerine katıldıklarını görecektlerdi. Bu güçlü ittifak önünde ezilen Azerbaycanlılar ertesi gün ateşkes talebinde bulundular⁸⁶.

Azerbaycan Türkleri'nin ateşkes talebi üzerine 1 Nisan 1918 tarihinde Devrimci Savaş Komitesiyle Azerbaycan Türkleri'nin temsilcileri arasında görüşmelere başlandı. Komite ateşkesin sağlanması için bütün Müslüman teşkilatlarının temsilcilerinin imzalamasını istediği bir ültimatoma hazırlamıştı. Söz konusu ültimatoma Müslüman Temsilciler tarafından aynı gün kabul edildi. Ültimatoma şöyle deniyordu:

85. Suny, a.g.e. , s. 214 -215

86. Swietochowski, a.g.e. , s.159

Bakü şehri Devrimci Savunma komitesi tarafından Müsavat Partisine ve Sovyete karşı savaş başlatan öteki Müslüman milliyetçi gruplara sunulmuştur.

Bakü şehrinde Sovyet iktidarına karşı başlatılan askeri hareketin hemen durdurulmasını istiyoruz. Tahkim edilen yerlerin hemen teslimini ve siperlerin yıkılmasını istiyoruz.

Gelecekte benzer eylemler olmaması için Devrimci Savunma Komitesi şunları istemektedir.

1) Bakü İşçi, Asker ve Denizci temsilcileri Sovyeti iktidarının açık ve koşulsuz olarak tanınması, bütün emirlerine tamamen uyulması,

2) Karşı devrimci askeri birlik Vahşi Alaya Bakü ve mahalleleri içinde hoşgörü gösterilemez. Öteki Müslüman ulusal birlikleri, Ermenilerinki gibi şehrin dışına çıkarılacak veya işçi, asker ve Denizci Temsilcileri Sovyetine tam anlamıyla bağlanacaktır. Silahlı herkes İşçi, Asker ve Denizci Temsilcileri Sovyetinin kontrol ve denetiminde olmalıdır.

3) Bakü'den Tiflis'e ve Bakü'den Petrovsk'a bütün demir yollarının açılması için gerekli önlemlerin hemen kabul edilmesini istiyoruz⁸⁷.

Devrimci Savunma Komitesinin ultimatomda kabulünü istediği şartlar çok ağır değildi. Nitekim Azerbaycan Türkleri'nin temsilcileri de ultimatomu kabul ettiler. Ancak olaylar buna rağmen yatışmadı. Bolşeviklerle işbirliği içindeki Taşnaklara bağlı askeri birlikler saldırıyı devam ettiler. Bakü Sovyeti de Ermeniler'e engel olacak herhangi bir girişimde bulunmayarak bir bakıma onları teşvik ettiler. Olaylar bir katliam halini aldı. Ermeniler Müslüman mahallelerinde yağmalama, kundaklama ve öldürme hareketlerine giriştiler.

87. Suny, a.g.e. , s.220

Olaylar 2 Nisan gecesine kadar yatışmadı. Şaumyan'ın hesaplarına göre üç bin kişi ölmüştü. Hayatta kalan Müslümanlar panik içinde şehri terk ediyorlardı. Milli konsey ve siyasal örgütleri kapatılmış, önderleri Gence ve Tiflis'e sürülmüştür⁸⁸. Bu çatışma neticesinde Bakü Sovyeti devrim karşıtı olarak gördüğü Müslüman partilerini ve halkı etkisiz hale getirip ve şehre tam manasıyla hakim oldu⁸⁹.

Bakü olayları Transkafkasya Seymindeki gerginliği artırmıştı. Resulzade Transkafkasya Hükümeti Bolşevikleri Bakü'den çıkarmak üzere gayret sarf etmezse, gruplarını Seym'den çekeceklerini bildirdi. Neticede Transkafkasya Hükümeti Gürcü ve Azerilerden oluşan karışık bir kuvvet toplayarak, doğuya Tiflis-Bakü demiryolu civarına gönderdi. Kötü bir şekilde düzenlenmiş ve yeterince güçlü olmayan bu harekatı geri püskürtmek, Bakü Sovyeti birlikleri için zor olmadı. Dahası bu başarıdan sonra Sovyet Bakü Guberniyasının büyük bir kısmını da denetimi altına aldı⁹⁰.

9 Nisan'da Devrimci Savunma komitesinin emriyle "burjuva gazeteleri" olarak nitelenen Bakü, Kaspiy, Bakinets ve Veski Baku gazeteleri kapatıldı. İki gün sonra Devrimci Savunma Komitesi bir hükümet gibi teşkilatlandı. Komite bundan sonra icraatlara girişti. Şaumyan şehrin sanayicilerinin temsilcilerini toplantıya çağırarak, bütün Transkafkasya'yı sovyetleştirmek için yeni bir askeri harekate girişmek üzere üç gün içinde elli milyon ruble vergi ödemelerini istedi. Komite bundan sonra Bakü'de özel gayrimenkul mülkiyetini, sanayi girişimleri için gerekli binalar dışında yasakladı. 20 Nisan'da Bakü Sovyetinin son rakibi Şehir Duması lağvedildi. Kararı Şaumyan ve Korganov imzalamışlardı. 25 Nisan'da ise Bolşeviklerin tamamen hakim olduğu Sovyet hükümeti kurularak Bakü Guberniyasını yönetmeye başladı⁹¹.

88. Swietochowski, a.g.e. , s.160

89.Suny, a.g.e., s.221

90.Swietochowski, a.g.e., s.161

91.Suny, a.g.e. , s.224-225

Bakü'de Moskova'ya bağılı bir sovyet hükümeti böylelikle kuruldu. Ancak bu yönetimin etrafını Rusya'dan ayrıldığını ilan etmiş olan bağımsız cumhuriyetler çevirmekteydi. Bakü'deki Bolşevik hükümet Moskova'dan kopuk bir vaziyette uzun süre yaşayabilecek durumda değildi. Bu sebeple bütün Kafkasya'ya hakim olmak üzere harekete geçiş; ancak bu mücadele söz konusu yönetimin sonunu hazırlamıştır.

III. BÖLÜM

AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ

A. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN İLANI VE OSMANLI HİMAYESİ

Gürcistan'ın Transkafkasya Seyminden çıkıp istiklalini ilan etmesi üzerine Transkafkasya Seyminin Azerbaycanlı temsilcileri ortaya çıkan bu yeni durum karşısında neler yapılması gerektiğini görüşmek üzere 27 Mayıs'ta toplandılar. Azerbaycanlı üyeler kendi fraksiyonlarını Milli Şura ilan ederek Azerbaycan'ı yönetme sorumluluğunu üzerlerine aldılar. Yapılan gizli oylamada Başkanlığa Resulzade, onun yardımcılıklarına da G. Agayev ve M.G. Seyidov seçildi. İttihad dışında bütün partiler bu adayları desteklediler.

Daha sonra dokuz kişiden oluşan bir hükümet kuruldu. Hükümetin başkanlığına Fethali Han Hoyski seçildi⁹². Fethali Han Hoyski'nin aynı zamanda İçişleri Bakanı olduğu kabinenin diğer üyeleri şunlardı: Savunma bakanı Hüsrevpaşa Sultanov, Milli Eğitim ve Maliye Bakanı Nesib Yusufbeyli, Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski, Ulaştırma Bakanı H.Melikaslanov, Tarım ve İşçi Bakanı Ekber Şeyhülislamov, Adalet Bakanı Halil Hasmammedov, Ticaret ve Sanayi Bakanı Mehmet Yusuf Caferov, Devlet Denetim Bakanı C. Hacinski⁹³.

28 Mayıs'ta yapılan Milli Şuranın ilk toplantısında Azerbaycan'ın Bağımsızlığının ilan edilmesi karara bağlanarak "Azerbaycan İstiklal Beyannamesi" ilan edildi. Beyannamede Azerbaycan'ı İstiklal ilan etmeye götüren süreç ve şartlar özetleniyordu:

92. Balayev, a.g.e. , s.204

93. Hasanlı, a.g.e. , s. 96

“ Büyük Rusya Devrimi öyle bir siyasi vaziyet meydana getirmiştir ki, devlet organizması ayrı ayrı parçalara bölünmüş; Rus askeri birlikleri Transkafkasya’da kalmıştır. Transkafkasya Halkları bu durum karşısında kendi kaderlerini kendileri çizmek üzere sorumluluk yüklenmişler ve Transkafkasya Federal Demokratik Cumhuriyeti’ni kurmuşlardır. Fakat daha sonraki tarihi süreçte Gürcistan temsilcileri Transkafkasya’dan ayrılmayı tercih ederek bağımsız Gürcistan Demokratik Cumhuriyetini kurmuşlardır.

Azerbaycan’ın şu andaki siyasi durumu, Rusya ise Osmanlı Devleti arasında çıkan savaşın tasfiyesi, aynı şekilde ülke içinde benzeri görülmemiş anarşi, Doğu ve Güney Transkafkasya’dan oluşan Azerbaycan’ı içinde bulundukları bu iç ve dış buhranlardan Azerbaycan halkını kurtarmak için kendi bağımsız devletini kurmaya zorlamaktadır⁹⁴. “

Beyannamede şu altı madde yer almaktaydı:

1) Bugünden itibaren halkı hakimiyet hakkına sahip olduğu gibi, Güney ve Doğu transkafkasya’dan ibaret Azerbaycan müstakil bir Devlettir.

2) Bağımsız Azerbaycan Devleti’nin idare şekli cumhuriyettir.

3) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle ve bilhassa komşu millet ve devletlerle iyi münasebetler kurma arzusundadır.

4) Azerbaycan Halk Cumhuriyeti milliyet, mezhep, sınıf ve cinsiyet farkı gözetmeden bütün vatandaşlarının her türlü haklarını teminat altına alır.

5) Azerbaycan Halk cumhuriyeti sınırları dahilinde yaşayan bütün milletlerin serbest bir şekilde gelişmelerine imkan tanır.

94. Balayev, a.g.e. , s.205

6) Kurucu Meclis toplanıncaya kadar Azerbaycan'ın idaresinde Milli Şura ve ona karşı sorumlu olan Geçici Hükümet yetkilidir⁹⁵.

30 Mayıs 1918 tarihinde Dışişleri bakanlığı Bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunu büyük devletlere bildirdi⁹⁶.

İstiklal ilan edildikten sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Transkafkasya Federasyonu mevcudiyetini devam ettirirken Batum'da başlanan barış müzakerelerini devam ettirdi. Azerbaycan adına Milli Şura Reisi M.E. Resulzade ve Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Bey, Osmanlı Devleti adına ise Adliye Nazırı Halil Bey ve Şark Orduları Kumandanı Vehip Paşa görüşmeleri yürütüyordu. 4 Haziran'da taraflar mutabakata vararak barış anlaşmasını imzaladılar. Bu anlaşmanın dördüncü maddesine göre Azerbaycan Cumhuriyeti memleketin emniyet ve asayişini sağlamak üzere Türkiye'den askeri yardım isteme hakkına haizdi⁹⁷.

Azerbaycan Cumhuriyetinin Osmanlı Devleti'nin askeri yardımına en çok Bakü'ye hakim olunması ve başta Karabağ olmak üzere Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde Ermeniler'in çıkardığı olayların bastırılması meselelerinde ihtiyaç duyuyordu. Azerbaycan Hükümeti Osmanlı Devleti ile dostluk ve barış anlaşmasını imzaladıktan sonra askeri yardım isteme fırsatını hemen değerlendirdi. Osmanlı Devleti askeri yardım için Nuri Paşa'yı görevlendirdi. Nuri Paşa Mayıs sonlarında Gence'ye varmış ve karargahını kurmuştu. Osman Devleti Brest-Litovsk anlaşmasının koşullarını çiğneyerek Sovyet Rusya ve Özellikle Almanya ile bozuşmak istemediğinden, görünüşte tamamen Osmanlı Denetimi dışında olan İslam Ordusu Nuri paşa komutasında kuruldu⁹⁸. Ordu General Şihilinski komutasındaki Müslüman

95. Mehmetzade, a.g.e. , s. 89-90 , İstiklal Beyannamesi konusunda geniş bilgi için bkz. Mirza Bala Mehmetzade, Azerbaycan Misak-ı Millisi , Yayına hazırlayanlar: Alesker Aleskerli, Elşad Mahmudov, (Ankara: Azerbaycan Kültür derneği Yayınları, 2002)

96. Balayev, a.g.e. , s.206

97. Resulzade, a.g.e. , s.47

98. Ahmet Caferoğlu , “ Türk-İslam Ordusu”, Türk Kültürü , sayı:35, Ankara-1965, s.840. İslam ordusu hakkında geniş bilgi için şu çalışmalara bakınız: K.Rüşti , “Büyük Harpte Bakü Yollarında 5.

Milli Birlikleri, Tatar Bölüğünden bazı unsurlar ve Azerbaycanlı gönüllülerin Osmanlı 5. piyade fırkası çerçevesinde örgütlenmesinden oluşuyordu.

Halk Osmanlı askerlerini sıcak bir şekilde karşılamasına ve böylelikle Müslümanlar arasında dayanışma hislerinin güçlenmesine rağmen Osmanlı kumandanları ve Azerbaycanlı önderler arasındaki ilişkiler beklendiği kadar sıcak bir şekilde devam etmedi.

Osmanlı askerleri, genç Azerbaycan yönetiminin duyarlılık gösterdiği konuları dikkate almıyor, yerel yöneticiler bu yolda sürekli şikayetlerde bulunuyorlardı. Nuri Paşa'nın kendisi de Azerbaycan'ın iç siyasetine müdahale etmek konusunda hiç tereddüt etmiyor; Müsavatçılara nazaran İslam birliği taraftarlarına daha yakın bir tavır sergiliyordu. Ayrıca Rus devriminin bir ürünü olması dolayısıyla Milli konsey de pek dikkate alınmıyordu⁹⁹.

Azerbaycan liderleri ile Osmanlı kumandanları arasındaki ilişkiler bu şekilde kötü bir yönde gelişirken İslam Ordusu kumandanlığının hükümetin ve Milli Şuranın tamamıyla dağıtılmasını mevkiini Paşa'nın kendi arzusu ile teşkil edeceği hükümete terk etmesini istemesi iki taraf arasındaki ilişkileri çok kritik bir noktaya getirdi.

Bu talepleri müzakere etmek üzere Milli Şura reisi Mehmed Emin Bey, Başbakan Fethali Han ve Mehmed Hasan Beyler'den oluşan bir heyet, Kafkasya İslam Ordusu kumandanı Nuri Paşa ile görüşüp anlaşma zemini aramışlarsa da Paşa konuyla ilgili olarak siyasi danışmanı olan Ahmed Ağaoğlu ile görüşmeleri gerektiğini söylemiştir.

Piyade Fırkası” , Askeri Mecmua (1934) , s.1-49; Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan , Mehman Süleymanov, (Bakü: Herbi Neşriyat, 1999)

99. Swietochowski, a.g.e. , s.178-179

Ahmed Ağaoğlu ise Azerbaycanlı murahhaslara yaptığı görüşmede onlara halkın desteğine sahip olmadıklarını, kumandanlığın onların işine karışmak istemediğini, kendi kuvvetlerine güvenerek meclis açıp hükümet kurabileceklerini ancak halk isyan ettiği takdirde Türk askerinin karışmayacağını belirtmiştir. Buna karşılık Azerbaycanlı müzakereciler komutanlığın hangi şartlarla Azerbaycan Hükümetine yardım edeceğini sordular. Ağaoğlu daha önce ilan edilmiş talepleri tekrar etti¹⁰⁰. Ancak Azerbaycanlı müzakereciler buna kati bir biçimde itiraz ettiler ve böyle bir hareketin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tehlikeye düşüreceğini öne sürdüler. Yapılan görüşmeler neticesinde Milli Şuranın kendisini feshederek bütün yetkilerini kurulacak yeni hükümete devretmesi konusunda anlaşmaya varıldı.

İslam Ordusu komutanlığı ile varılan uzlaşma 17 Haziran 1918 tarihinde yapılan Milli Şura toplantısında görüşmeye açıldı¹⁰¹. Azerbaycan'ın iç siyasetine yapılan bu müdahale görüşmelerde çok hararetli tartışmalara sebep oldu. Müslüman Sosyalist Blok ve Himmet Osmanlı Müdahalesini protesto ederek Milli Şuradan çekildiler. Bu tartışmalar arasında Mehmet Emin Resulzade bir çözüm yolu bulamamaları halinde inisiyatifin kendi ellerinden çıkacağını ve güdümlü bir hükümetin iş başına gelerek Azerbaycan'ın bağımsızlığını tehlikeye atabileceği uyarısında bulundu¹⁰².

Milli Şuradaki görüşmeler sonunda iki kararname kabul edildi. Birincisi geçici hükümetin yetkileriyle ilgiliydi. Buna göre hükümet mevcut siyasi suçluları serbest bırakma ve kanunları değiştirme hakkına sahip değildi. İkinci kararname ise Azerbaycan Milli Şurasının dağılmasıyla ilgiliydi. Milli Şura Azerbaycan'ın iç ve dış ilişkilerindeki gerginliği göz önüne alarak bütün yetkilerini F. Hoyski'nin başkanlığında kurulacak hükümete devredecekti. Yakın bir gelecekte toplanması beklenen kurucular meclisi açılıncaya kadar Azerbaycan'da en yetkili organ bu hükümet olacaktı.

100. Mehmetzade, a.g.e. , s.92

101. Hasanlı , a.g.e. , s.108

102. Swietochowski, a.g.e. , s.180

Yeni hükümetin kurulmasıyla “Haziran Buhranı” olarak adlandırılan gerginlikler dönemi atlatılmış oldu. Aynı günün akşamında F.H. Hoyski başkanlığında ikinci hükümet kuruldu. On iki kişiden müteşekkil yeni hükümette altısı eski hükümetten olmak üzere toplam on iki bakan vardı. Yeni hükümeti oluşturan bakanlar şunlardı: F.Han. Hoyski, Başbakan ve Adalet Bakanı; M.H. Hacinski, Dışişleri Bakanı; B. Cavanşir, İçişleri Bakanı; H.Melikaslanov, Ulaştırma Bakanı; E.Emircanov, Maliye Bakanı; H. Sultanov, Tarım Bakanı; N.Yusufbeyli Milli Eğitim Bakanı; A.Aşurov Sanayi ve Ticaret Bakanı, H. Refibeyli Milli Savunma Bakanı’ydi. Kabineye dahil edilen A.M.Topçubaşı, H.Hasmemmedov, M.Refiyev, görevsiz bakanlar oldular¹⁰³. İlk kabinede yer alıp yeni kabinede yer almayan üç kişi Müslüman Sosyalist Bloktan Haydarov ile Şeyhülislamzade ve Osmanlılar’a karşı pek dostça duygular beslemeyen bir Azerbaycan Milliyetçisi olan Müsavatçı Caferov’du¹⁰⁴.

17 Haziran’da kurulan hükümetin ilk icraatlarından biri İttifak Devletleriyle (Almanya, Avusturya- Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan) Kafkas Devletleri (Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya İttifakı) arasında yapılacak olan İstanbul Konferansına gönderilecek delegelerin tespit edilmesi oldu. Azerbaycan delegeleri M.E. Resulzade, H.Hasmehmedov, A. Safikurdski idi¹⁰⁵.

Konferans fikrini ilk olarak Gürcistan ileri sürdü. Batum Anlaşmasının imzalanmasından iki gün sonra Alman Dışişleri Bakanlığına verdikleri notada Gürcistan Hükümeti, İttifak Devletleri ile Gürcistan arasında Brest-litovsk barışı esasında ilişkiler kurmak maksadıyla konferans yapılmasını önerdiler. Almanlar Konferansın düzenlenmesine taraftar olmakla birlikte. Bunun sadece Gürcistan’la değil diğer Kafkas devletlerinin de katılmasıyla mümkün

103. Hasanlı, a.g.e. , s.110-111

104. Swietochowski, a.g.e. , s.180

105. Hasanlı , a.g.e., s.111-112

olacağını bildirdi. Almanya konferansın İstanbul'da yapılmasını istiyordu. Almanya, konferansa Kafkasya Devletlerini Osmanlı Devleti vasıtasıyla davet etti. Konferansın yapılması Almanya'nın menfaatineydi. Çünkü Almanlar'ın Gürcistan'daki varlığı pek güçlü değildi. Bu durumda Kafkaslarda Osmanlı Devletine karşı ve Bakü istikametinde bir harekete girişmek mümkün değildi. Bu sebeple Almanya Kafkasya'da diplomasiye ağırlık vermeyi uygun buluyordu.

Temmuz ayı başlarında İstanbul'da görüşmeler başladı. Müzakereler esnasında Gürcüler Almanya ile Azerbaycanlılar ise Osmanlı Devleti Delegeleri ile birlikte hareket ediyordu. Müzakerelerde Kafkasya devletlerinin sundukları sınır teklifleri birbirleriyle uzlaşmaz bir haldeydi. Almanya'yı ilgilendiren en önemli nokta ise Bakü'nün durumuydu ki Azerbaycan delegeleri Bakü'nün Azerbaycan Devletine ait olduğunu konusunda tavizsiz idiler.

İstanbul Konferansından kendi istedikleri gibi bir netice çıkmayacağını anlayan Almanya Sovyet Rusya ile irtibat kurmaya yöneldi¹⁰⁶. Görüşmeler yapıldığı esnada İslam Ordusunun Baku Sovyeti'nin yönetimi altında olan bölgeleri geri almak üzere harekate başlamış olması Sovyet Rusya'yı Almanya ile anlaşmaya zorluyordu. Almanya Sovyet Rusya'nın karşılığında kendilerine petrol vermeyi kabul ettiği takdirde onlara yardımda bulunacağını bildirdi. Lenin'in hemen kabul ettiği bu öneri Bakü konusunda Sovyet Rusya ve Almanya'nın çıkarlarını birleşmesini yansıtıyordu. Ancak İslam ordusunun hızlı ilerleyişi ve Bakü'ye yaklaşması bölge üzerinde Rusya ve Almanya'nın söz sahibi olmasını engellemiş ve bu anlaşma hayata geçirilememiştir¹⁰⁷.

106. Hasanlı, a.g.e , s.113-114

107. Swietochowski, a.g.e. , s.182-183

B. BAKÜ İÇİN BOLŞEVİKLERLE MÜCADELE

Nisan 1918'de Bakü Sovyet Halk Komiserliğinin kurulmasından sonra Bakü şehri ve çevresi Bolşevik idaresi altına girdi. Bakü'deki Sovyet yönetimi birtakım idari düzenlemelerden sonra 2 Haziran'da petrol endüstrisini kamulaştırdı. Bu alanda en çok dikkat edilen husus, Rusya'ya petrol sevkiyatını aksatmamaktı. Bakü Hükümeti Lenin rejiminin devamı açısından da son derece önemli olan bu konu üzerinde hassasiyetle duruyordu.

Bakülü Sovyet yöneticileri topluma dar bir yaklaşım içinde, kendi iktidarlarını sağlamlaştırmak için Azerbaycan Türkleri arasında sınıf savaşı çıkarmaya çalışıyorlardı. Ancak Mart olayları esnasında Azerbaycan Türkleri'ne karşı girişilen katliam hareketi böyle bir ihtimali ortadan kaldırmıştı. Fakat yine de Bolşevikler Müslüman köylülerin desteğini kazanmak için bazı girişimlerde bulundular. Himmetçileri şehrin uzak bölgelerine komiser olarak atamaları, bu girişimlerden biridir. Baku rejiminin propagandasını yapmak üzere kurulan bu komiserliklerin sayısı kırk civarındaydı.

Bakü Sovyetinde Taşnakların sahip oldukları nüfuz Azerbaycan Türkleri'nin Bolşeviklere karşı güvensizliğinin en önemli nedenlerinden biriydi. Sovyet askeri gücünün %70'inin Ermenilerden oluşması, üstüne üstlük komutanlarının Albay Z. Avetisyan adlı bir Ermeni olması Azerbaycan Türkleri için bir tehdit olmaktan başka bir şey değildi¹⁰⁸.

İç yapısı böyle karmaşık olan Sovyet yönetimi, asıl hedefi olan Transkafkasya bölgesini tamamen ele geçirip, Sovyet Rusya'ya tabi kılmak için 10 Haziran'da Azerbaycan'a karşı saldırıya geçti. Bakü yönetimi bu savaşta Gürcü ve Ermeni köylülerin de kendisine destek vereceğini umuyordu. Başlangıçta savaş Kızıl Ordu lehine gelişti. Ancak Gökçay

108. Swietochowski, a.g.e. , s.184-185

kasabasındaki dört günlük savaşta (27-30 Haziran) durum tersine döndü¹⁰⁹. Bu savaş neticesinde Kızıl ordunun Bakü'ye ilerleyişi durduruldu. İslam ordusu ileri harekate başladı. 20 Temmuz gününe gelindiğinde Bakü istikametinde mühim bir stratejik öneme sahip olan Şamahı kurtarıldı¹¹⁰.

Bu şartlar altında Bakü Sovyetinin Müslüman ve Bolşevik olmayan kesimi General Lionel Dunsterville komutasındaki İngiliz kuvvetlerini davet etme düşüncesine kapılmaya başlamışlardı. Bu kuvvetler 1918 şubatından beri Kuzey İran'da bulunuyor ve buradan Osmanlı hareketini izliyordu. Ayrıca Gilan vilayetinin İranlı milliyetçi önderi Mirza Küçük Han ile mücadelede yer almışlardı. Haziran sonlarında Dunsterville, Bolşevik Askerler Sovyeti'nin elinde bulunan Hazar Limanı Enzeli'yi ele geçirmiş ve buradan Bakü'ye hareket etmeye hazırlanıyordu.

Bakü'nün savunmasını İngiliz birlikleriyle destekleme düşüncesi, Bolşevikler tarafından giderek artan bir muhalefetle karşılandı. Şaumyan İngiliz emperyalizminin Bakü'ye girmesinden Osmanlılar'ın gelmesini tercih eder bir tutum içerisindeydi. Ancak böyle bir durumun Ermeniler tarafından kabul edilmesi söz konusu olamazdı. Sonunda Bakü Sovyet Halk Komiserliği Küçük Han'a karşı İngilizler'le birlikte savaşmış çarcı bir Kazak komutan olan Albay Biçerakov'un yardımını kabul etmeye karar verdi¹¹¹. Biçerakov'un birlikleri 5 Temmuzda Bakü'ye ulaştı. 7 Temmuzda bu birlikler Kızıl ordu ile birlikte çatışmalara katıldılar. Ancak durumun kötüye gittiğini gören Biçerakov savaşa devam etmemeye karar vererek kuvvetleriyle birlikte kuzeye çekildi¹¹².

Biçerakov'un Bakü'yü terk etmeye hazırlandığı sıralarda 25 Temmuz'da toplanan Bakü Sovyeti, Şaumyan'ın kararını geçersiz kılarak

109. Suny, a.g.e. , s.265

110. Hasanlı, a.g.e. , s.119

111. Swietochowski, a.g.e. , s.186

112. Hasanlı, a.g.e. , s.123

İngilizler'in yardımını istemek yönünde karara vardı. Bu karar karşısında Bakü Sovyet Halk Komiserliği üyeleri topluca istifa etti. Ertesi gün Bakü Sovyet Halk Komiserliğinin yerini Merkezi Hazar Diktatörlüğü aldı. Sağ SD'lerden meydana gelen yeni yönetim, Taşnaklardan tam destek alarak, Lenin'in rejimi yerine demokratik Rusya'ya bağlılıklarını bildirdiler. Diktatörlüğün ilk işi daha önce Ermeni Milli Konseyinin gayri resmi bağlantılar kurmuş olduğu Dunsterville'yi davet etmek oldu. Bunun üzerine İngilizler 9-17 Ağustos 1918 tarihleri arasında Bakü'ye üç müfreze, bir dizi kara topçusu ve bazı zırhlı araçlardan oluşan bir kuvvet çıkardılar. Ancak bu Bakü'nün beklentilerinin çok altındaydı.

Yeni yönetim ve İngilizler arasındaki ilişki başından itibaren karşılıklı güvensizlik ve suçlamalara bulanmıştı. Bakülü yöneticiler aldıkları yardımın zayıflığından şikayet ederlerken, İngilizler yerli askerlerin disiplinsizliğinden ve morallerinin düşük olduğundan yakınıyorlardı. Bakü'yü kurtarmak için hiçbir şey yapılamayacağına karar veren Dunsterville, 1 Eylül'den itibaren askerlerini tahliye hazırlanırken, Bakü yönetimi şayet herhangi bir gemi limandan ayrılmaya kalkarsa ateş açacağını bildirdi. İngiliz generali bu şartlar altında sonuna kadar devam etmekten başka çare kalmadığına karar verdi.

İslam Ordusu ise geçici bir durgunluk devresinden sonra Halil paşa komutasında 36 bölüğün daha eklenmesiyle güçlenmiş bir şekilde 26 Ağustos'tan itibaren çok güçlü bir şekilde hücumla kalktı. Bu noktadan itibaren, halen Alman resmi siyasetiyle çatışmakla birlikte, Osmanlı hareketi Alman ordusunun muhalefetiyle karşılaşmadı. Almanlar'ın tavırlarındaki bu değişikliğin sebebi bölgeye yönelik İngiliz müdahalesiydi. Doğu cephesine Sovyet Rusya değil İngilizler vardı. Alman kumandanlığı İngilizler'i Bakü'den süratle çıkarmak için iki tugay göndererek Osmanlı kuvvetlerine yardımda bulunmak istemiş ancak bu Osmanlı komutanları tarafından kabul edilmemiştir.

Bakü üzerine nihai saldırı, 15 Eylül sabahı başladı. 16 Eylül günü Osmanlı kuvvetleri şehre girdi¹¹³. Bakü'nün ele geçirilmesiyle Transkafkasya bölgesinin sovyetleştirilmesi tehlikesi şimdilik atlatılmış oldu. Azerbaycan Devleti ise tabi başkentine kavuşmuş ve devletin merkezi Gence'den Bakü'ye taşınmıştır.

C. AZERBAIJAN ÜZERİNDE İNGİLİZ NÜFUZU

1. Bakü'de İngiliz Hakimiyeti Dönemi

İslam Ordusu Bakü'yü ele geçirdiği sırada, Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan'ın güneyine de hakim olmuşlardı. Ancak Osmanlı Devleti açısından doğu cephesindeki bu başarılar kalıcı olmayacaktı. Savaşın genelinde Osmanlılar'ın askeri durumu giderek kötüleşiyordu. 30 Eylül'de Bulgarlar'ın müttefiklere teslim olmasıyla, Osmanlılar'ın savaşa devam etme imkanı kalmadı. Ardından 9 Ekim'de İttihat ve Terakki Hükümeti düştü. Yerine gelen Ahmet İzzet Paşa kabinesi, ay sonunda Müttefiklerle Mondros Ateşkes Anlaşmasını imzaladılar. Anlaşmanın iki maddesi Transkafkasya'ya ilişkindi. 11. madde, Osmanlılar'ın tüm bölgeyi terk etmelerini istiyor. 15. madde ise Transkafkasya demiryollarının denetiminin müttefiklere geçmesini öngörüyor ve Bakü'nün de müttefiklerce işgal edileceğini bildiriyordu¹¹⁴.

Dunsterwille'nin yerine Kuzey İran'daki İngiliz birliklerinin başına getirilen General Thomson, ateşkes anlaşmasının söz konusu maddesi hükmünce, Nuri Paşa'dan bir haftaya kadar Bakü'nün, bir haftaya kadar da Kafkasya'nın tahliyesini talep etti. Nuri paşa kendisinin Azerbaycan'ın hizmetinde olduğunu belirterek, Bakü'de kalmak teşebbüsünde bulunduyorsa da fayda vermedi. Thomson'un ultimatomu kesindi. Başka hiçbir tevil ve tefsire imkan vermiyordu. Bu sırada Sadrazam Tevfik Paşa'dan da bir telgraf

113. Swietochowski, a.g.e. , s.187-188

114. Swietochowski, a.g.e. , s.190

gelmişti. Bu telgrafta mütareke gereğince Osmanlı askerlerinin Azerbaycan'ı tahliye etmek durumunda olduklarını haber veriyordu. Osmanlı Hükümetini zor duruma düşürmek istemeyen subaylar İstanbul'dan gelen emre uydular¹¹⁵.

Mevcut Azerbaycan yönetimi ise bu gelişmeler karşısında 1918 yılı Kasım ayı başlarında N.Yusufbeyli, E.Ağaoğlu ve M.Refibeyli'den oluşan bir heyeti Enzeli'de bulunan Thomsen ile görüşmelerde bulunmakla görevlendirdi. Thomsen, Azerbaycan heyetine söylediği : " Bizim bilgilerimize göre Bakü'de halkın desteği ile değil, yalnız Türk kumandanlığının entrikası ile teşekkül etmiş bir hükümet vardır. Madem ki siz bunun aksini iddia ediyorsanız, o halde her şeyi yerinde tetkik ederiz." sözleri Azerbaycan hükümetinin pek de lehinde olmamakla birlikte devamında beyan ettiği şartlar Azerbaycan için kabul edilebilir nitelikteydi. Buna göre: "17 Kasım sabah saat ona kadar Bakü ister Azerbaycan ve isterse de Türk askerinden arındırılacaktı. Bakü şehri ve petrol yatakları İngilizler'in kontrolüne geçecekti. Ülkenin geri kalan kısmı halihazırdaki Azerbaycan hükümetinin nezaretinde olacaktı. Thomson Bakü'nün genel valiliğini üslenecekti. İngilizler şehir polisine rehberlik edeceklerdi. Azerbaycan Paris Barış Konferansına milli mukadderatını tayin etme prensibi esasında iştirak edecekti. Biçerakov birlikleri de İngiliz ordusu ile birlikte Bakü'ye girecek ve nihayet silahlı Ermeniler şehre sokulmayacaktı¹¹⁶."

17 Kasımda iki bin civarında İngiliz askeri şehre girdi. Artık Azerbaycan Cumhuriyeti üzerinde İngilizler'in etkili olacağı dönem başlamıştı. İngiliz birliklerinin şehre gelişi Bakü'deki Ruslar tarafından sevinçle karşılandı. Thomsen şehre varır varmaz yeşil, kırmızı ve mavi renkli ay yıldızlı Azerbaycan bayrağının kaldırılmasını emretti. İlk bildirisinde Rusya'yı övüyor, bu ülkenin İngiltere ile olan dostluğuna değiniyor, ancak Azerbaycan'ın adından bahsetmiyor; Müttefiklerin, Rusya'da düzeni sağlamadan ve onu

115. Resulzade, a.g.e. , s.160

116. Hasanlı, a.g.e. , s.160 ; Balayev, a.g.e. , s.230-231

tekrar dünya milletleri arasındaki yerine yurtlarına dönmeyeceklerini ifade ediyordu. Thomsen'in bu beyanati Enzeli'de Azerbaycan temsilcileri ile yaptığı görüşmelerde sarf ettiği sözlerle çelişmekteydi. Ancak Thomsen'in bu ilk Rus yanlısı açıklamalarının etkisi uzun sürmeyecekti. Generalin asıl görevi, kendisine verilen siyasi görevi yerine getirmek, yani Doğu Transkafkasya'da barış ve düzeni sağlamaktı. Bu nedenle gücünü yerel nüfus içinde sadece küçük bir gruptan alan Kadetlere açık destek vermek istemiyordu. Şehre vardığı hafta içinde onlara, Rusya'nın o anda fiilen mevcut olmadığını görerek Transkafkasya'nın geleceğinin barış konferansı tarafından belirleneceğini onlara hatırlatmak zorunda kalmıştı¹¹⁷. Thomson'un bu tutumu müttefiklerin gelişi ile imparatorluğun yenileneceğine büyük ümit besleyen Rus monarşi yanlılarını büyük hayal kırıklığına uğrattı.

23 Kasım'da Thomson Ermeni Milli Konseyi üyeleriyle görüştü. Onlar İngilizler'nin bölgede söz sahibi olmalarıyla kendi emellerini gerçekleştirmek için uygun bir zemin oluştuğu düşüncesine kapılmışlardı. Ermeniler'in başlıca talebi Karabağ'ın kendilerine verilmesiydi. Osmanlı askerleri Azerbaycan'dan çekildikten sonra Ermeniler General Andranik komutasında Karabağ'da Ermeni hakimiyetini kurmaya çalıştılar. 1 Aralık'ta F. H. Hoyski Andranik'in Cebrail kazasında uyguladığı vahşeti Thomson'e bir mektupla bildirerek şiddet hareketlerinin durdurulmasını istedi. Thomson bu talebi haklı bularak Andranik'e askeri faaliyetlerine son vermesi gerektiği uyarısını yaptı. Andranik bu uyarı karşısında askeri faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı. Ardından Thomson Karabağ ve Ermeniler'in üzerinde hak iddia ettikleri Zengezur uyezdlerinin geçici olarak Azerbaycan yönetimine verilmesi kararını verdi. Ermeniler'den gelen tepkilere ise Thomson şöyle cevap veriyordu: "Aslında Ermeniler Azerbaycan'a İngiltere'nin hakim olduğu bir ortamda intikam hareketine girişemedikleri için müteessir olmuşlardı. Onlar, meseleyi

117. Swietochowski, a.g.e. , s.191-192

askeri güçlerin değil, barış konferansının halledeceğini anlamak zorundadırlar¹¹⁸.”

Rus iç savaşında İngiliz müdahalesini inceleyen tarihçiler Thomson'un Azerbaycanlılar'a karşı tutumunu, Hindistan ordusu geçmişî olan askerlerin tipik bir tavrı olarak yorumluyorlar. Bu grupta yer alan İngiliz askerler için Rusya her zaman baş düşmandı ve bağımsız sınır devletlerinin ortaya çıkmasını memnuniyetle karşılıyorlardı. Transkafkasya'nın müslüman kesimi zengin doğal ve nüfus kaynaklarıyla bu devletler içinde en uygun ve siyasal açıdan en güvenilir görüneniydi. Ermenistan ve Gürcistan gibi Rusya ile dini bağlantıları olmadığı gibi, Şii olması Türkiye ile arasına mesafe koyuyordu. Bu bakış açısı İngiliz ordusunun Azerbaycan'a karşı olumlu bir tavır takınmasını sağlamış, bu da yeni işgalin karakteri üzerinde etkili olmuştur.

İngilizler Bakü'ye girdikten sonra şehirde sıkı yönetin ilan etmişlerdi. İngiliz müdahalesi sadece askeri alanla sınırlı kalmamış, idari birtakım düzenlemeler de yapmışlardır. Azerbaycan devlet bankası aracılığıyla para dolaşımını denetleyerek, enflasyonu kontrol altına almaya çalışmışlar, yiyecek vesikası sistemini yeniden örgütleyerek yiyecek arzını büyük ölçüde geliştirmişler, petrol sahalarında ve demiryollarında işçi hakları konusunda aracılık etmek üzere İş Denetleme Bürosu kurmuşlardı. İşçi haklarıyla ilgili çatışmalar dolayısıyla İngilizler zaman zaman Rus Bolşevik militanları tutuklama ve sınır dışı etme yoluna gidiyorlardı. Komün zamanında kamulaştırılan petrol ve gemicilik endüstrilerinin yeniden özelleştirilmesi girişimini de tamamlamışlardı. Azerbaycan Savaş bakanlığının Gence'ye taşınması emredilmişti. İngiliz subaylar zaman zaman yerel yöneticilerin gündelik işlerine müdahale ediyorlardı. Buna karşılık Osmanlılar'ın aksine Azerbaycan siyasal sürecine çok fazla karışmayacaklardı¹¹⁹.

118. Hasanlı, a.g.e. , s.167

119. Swietochowski, a.g.e. , s.192-194

2. Azerbaycan'da Parlamento Dönemi

16 Kasım'da İngilizler'in Bakü'ye girmesinden bir gün önce Bakü'de Milli Şura toplanmış ve yeni bir kanun kabul etmişti¹²⁰. Bu kanuna göre Milli Şura'da yer almayan kesimlere ve milli azınlıklara temsilci göndermek hakkı veriliyor ve bu suretle 120 vekilden ibaret bir parlamento toplanması tasavvur olunuyordu¹²¹.

7 Aralık 1918'deki Azerbaycan Parlamentosunun açılış oturumuna 96 vekil katıldı. Katılmayanların çoğu ise parlamentoyu boykot eden Ermeni vekillerdi. Parlamentoda partilere göre vekil dağılımı ise şu şekilde oluşmuştu: Müsavat, 38 ; İttihad, 11; Sosyalistler, 12, Ahrar, 10; Bağımsızlar, 9; Taşnaklar, 7; diğer Ermeni gruplar, 4; diğer azınlıklar 5 üyeye sahipti¹²².

M.E.Resulzade parlamentodaki grupları hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Müsavat Partisi milliyetçilikten doğma, Türkçülük yoluna inanmış, daha ayrıntılı ismi Türk Adem-i Merkeziyet Fırkasıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin alemdarıdır. Bu şiarı ilk defa ortaya atmak ve onu yalnız yabancılara değil bir kısım Azerbaycanlılar'a karşı dahi müdafaa etmek itibarıyla, Müsavat, birinci Azerbaycan istiklal fırkasıdır. Halkçılık ilkesine sadık, demokrat bir programa sahiptir.

İttihat Fırkası ise, evvelce Rusya'da Müslümanlık namıyla kurulmuştu. Resmi ideolojisi İslam birliği idi. Fırkanın başkanlığında Türkiye'de de tanınan Karabey Karabeyov bulunuyordu.

120. Swietochowski, " National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan, 1905-1920", Transcaucasia Natsionalism and Social Change Essay in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia , (Michigan: The University of Michigan Press , 1996), s.226

121. Mehmetzade, a.g.e. , s.192-194

122. Swietochowski, a.g.e. , s.194-195

Sosyalist Bloku sosyal demokrat (Menşevik), kısmen de halkçı sosyalist vekillerden oluşuyordu. Birincilerin başkanı Samed Ağamalıoğlu, ikincilerin ki ise Arslan Safi Kürdski idi.

Ahrar fırkasının mefkuresi dahi Türk halkçılığı olup, program itibarıyla Müsavat'a yakındı. Reisleri Arslan Kardaşev idi¹²³.

Parlamento ilk toplantısında Fethali Han kabinesinin istifasını kabul ile hükümet kurma görevini yine kendisine vermiştir. Fethali Han başkanlığında kurulan üçüncü hükümet parlamentonun tam itimadını kazandıktan sonra, General Thomsen 18 Aralık 1918 tarihli beyannamesiyle Fethali Han'ın başkanlığında Azerbaycan'da bir koalisyon hükümeti kurulduğundan müttefik kumandanlığının Azerbaycan dahilinde tek meşru hükmet olarak bu teşekkülü tanıyacağını ve ona tam manasıyla yardımda bulunacağını belirtiyordu¹²⁴.

Müsavat partisinin önderliğinde oluşturulan bu hükümetin programında yer alan öncelikli meseleleri M.E. Resulzade meclisin açılışında yaptığı konuşmada ortaya koymuştu. Resulzade dünya çapında nihai bir düzenin sağlanmasını Milletler Birliği'nin kurulmasıyla mümkün görmekle birlikte, şimdilik diğer Transkafkasya cumhuriyetleri ve Kuzey Kafkasya İttifakı ile yakın bağlar kurulması gerektiğini savunuyordu. Müsavat, demokratik devrimin, söz, basın ve örgütlenme özgürlüğünü de kapsayan siyasal sonuçlarının korunmasını istiyor. Milli azınlıkların kültürel ve siyasal haklarının güvenceye alınmasını ve işçi, köylü çıkarlarının gözetilmesini savunuyordu. Geniş çaplı bir toprak reformu yaparak bütün köylülere kendilerinin şahsi mülkleri olacak arazilere sahip olmaları taraftarıydı¹²⁵.

123. Resulzade, a.g.e. , s.66

124. Mehmetzade, a.g.e. , s.100-101

125. Swietochowski, a.g.e. , s.196; Mehmetzade , a.g.e , s.105-106

17 ay süren Milli Meclis dönemi boyunca üç hükümet kurulmuştur. Bu dönemde çalışan hükümetler, Azerbaycan Cumhuriyeti yeni kurulmuş bir devlet olarak bünyesini sağlamlaştırmak ve varlığını devam ettirmesini sağlayacak sistemi kurmak için faaliyete geçti.

Özellikle piyade, süvari, topçu, havacı, telgrafçı gibi unsurlardan oluşan 17 bin kişilik bir ordu toplanmış, harp okulu açılmış, küçük bir filo tertip edilmiştir.

Bütün Azerbaycan çapında askeri, mülki ve zabıta teşkilatı kurulmuş, memlekette emniyet ve asayiş tesis edilerek Rus asilerin elinde bulunan Lenkeran kazası geri alınmış, Karabağ'da karışıklık çıkaran Ermeniler itaat altına alınmışlardır.

Mali ve iktisadi düzenlemelere gidilmiş, devlet bankası yeniden kurulmuş, köy üretimini teşvik için köylere mahsus ufak kredi bankaları ile şehirlerde emanet sandıkları kuruldu.

Yeni devletin memur ihtiyacını karşılamak için hususi müesseseler, Türk gençlerine mahsus olmak üzere telgraf, makine ve demiryolu mektepleri açılmış ve daha önce hiç yokken demiryolu hizmetinin %50'sini yapabilecek kadar personel yetiştirmeye muvaffak olunmuştur.

Eğitim alanında ise; bir telif ve tercüme encümeni kurularak ilköğretim okulları için ders kitapları hazırlanmaya başlanmıştır. Ülkenin çeşitli bölgelerinde yeni fakülteler ve öğretmen okulları açıldı. Bakü Üniversitesi kuruldu. Çeşitli sahalarda yüksek tahsil yapmak üzere yüz civarında öğrenci yüksek tahsil yapmak üzere Avrupa'nın çeşitli merkezlerine gönderildi. Türkiye'den öğretmenler getirildi. Köylerde ilk öğretimin yaygınlaştırılması için geçici pedagoji kursları açıldı. Bütün orta dereceli okullarda Rus tarihinin yerine Genel Türk Tarihi dersi konularak Türkçe dersi bütün okullarda mecburi hale getirildi.

Türkçe resmi dil ilan edilerek, Rusça'nın yalnız bu geçiş devrine mahsus olmak üzere, geçici bir süre için kullanılmasına müsaade edildi.

Devletin demokratik temellerini güçlendirmek için vilayet meclislerinin teşkiline ait kanun teklifi hazırlanarak meclise sunuldu. Bu kanuna göre vilayetler mahalli işlerini bizzat kendileri yürütmek hakkını haiz olacaklardı. Teklif aşamasında kalıp yürürlüğe girmeyen diğer bir kanunda toprak reformuyla ilgiliydi.

Savaş ve anarşi yıllarında büyük hasara uğrayan nakliyat ve ulaşım işleri yoluna koyuldu. Gürcistan'la yapılan mukavele ile Bakü - Batum demiryolu muntazaman işlemeye başladı¹²⁶.

3. Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Koruma Çabalarında Dış İlişkiler

Azerbaycan'ın iç sorunları ne kadar ağır olursa olsun, cumhuriyetin kaderi son kertede dış dünyadaki gelişmelere bağlıydı. Nitekim bağımsızlık dönemi boyunca dış münasebetler ön planda yer aldı. Azerbaycan hala Rusya'nın tesiri altındaydı. Rusya her ne kadar iç savaşla sarsılmış durumda olsa da Rusya'nın Bakü hükümetine karşı alacağı tavır çok önemliydi. Bağımsız cumhuriyetin varlığını sürdürmesi aynı iç mücadelenin devamına bağlıydı. Her iki taraftan birinin süratle ve ezici bir şekilde galip gelmesi Azerbaycan Devletinin sonu olacaktı.

1919 yılı boyunca Rusya'daki iki taraf arasında Azerbaycan için en yakın tehdit, General A.İ.Denikin komutasındaki Güney Rusya Gönüllü ordusundan (Beyaz Ordu) geliyordu. Tek ve bölünmez Rusya için mücadele eden tutucu bir askeri gücün Rusya'dan türemiş devletlerin egemenliğine

126. Resulzade, a.g.e. , s.68 –71 , Mehmetzade, a.g.e , s.110-113

saygı göstermesi pek beklenemezdi. Ayrıca Denikin'in kuvvetleri bölgeye daha yakın bir tehlikeydiler. Kış başında Beyaz Ordu ile Gürcistan arasında, Karadeniz kıyısında yer alan Taupse, Soçi ve Sukumi bölgelerini denetleme konusunda İngilizler'in aracılığının etkisiz kaldığı bir çatışma baş gösterdi. Denikin bu çatışmanın ardından Kuzey Kafkasya Cumhuriyetini istilaya girişti. Bu Azerbaycan'ı alarma geçirmişti. Bakü petrolünün bir sonraki hedef olduğunu sezen Han Hoyski, yardım için İngilizler'e müracaat etti. Ocak 1919'da Thomson Kafkas Dağları alanı ile Dağıstan'ın kuzey ucu arasında bir sınır çizdi. Beyaz ordu bu sınırı geçmeyecekti. Daha sonra Han Hoyski'nin uyarısıyla İngilizler, Denikin'in Azerbaycan'daki siyasal ve askeri faaliyetlerine engel koymuş, Denikin'i Azerbaycan'ı içten fethetme girişimlerine karşı uyarmak üzere acilen bir dizi tedbir almıştı. Bu temelden hareketle İngilizler 1 Mart'ta Bakü'de demirlemiş olan Rus Hazar Filosunu silahlardan arındırmış Beyaz Ordu için Adam toplamakta olan General Prjevalski'nin Azerbaycan'ı terk etmesini istemişlerdi.

Bütün bu tedbirler Denikin'in 1919 baharında Petrovsk da dahil olmak üzere Thomson'un belirlediği sınırı aşmasını engelleyemedi. Beyazların ilerleyişi sürerken Azerbaycan hükümeti Thomson'a bir protesto notası göndererek, eldeki tüm imkanlarla Dağlılar'a yardıma koşmak mecburiyetini bildirdiler.

İngilizler bu sefer Denikin ile uzlaşarak durumu sakinleştirmeye çalışıyorlardı. Dağıstan'da Denikin'in istilasını tanıyarak, 11 Haziran'da bu kez Petrovsk'un güneyinden geçen bir sınır çizdiler. Ancak bu sıralarda gücünün zirvesinde olan Denikin, tüm gücünü kuzeyde kızılara karşı tarihi saldırısı üzerine yoğunlaştırmak için Transkafkasya'daki hareketine geçici olarak son verdi.

Azerbaycan Denikin'in istilasına karşı durmaya çalışırken, diplomatları da Versailles'de toplanan büyük güçler tarafından tanınmak ve desteklenmek için mücadele veriyorlardı. Paris Barış Konferansına gönderilen temsil

heyetinin başında A.M. Topçubaşı vardı.heyeti oluşturan diğer temsilciler ise parlamento üyeleri olan Hacinski, Mehtiyev, Muharremov ve Agayev ile Hacıbeyli Ceyhun Bey idi¹²⁷.

Paris'te ilk iş olarak delegeler, Fransa Dışişleri Bakanlığına mektup göndererek delegasyon hakkında bilgi vermiştir. İkinci olarak delegeler bazı İtilaf Devletleri temsilcilerini, basın yayın kuruluşlarını ve Asya cemiyetini ziyaret ettiler. 23 Mayıs'ta Paris Barış konferansındaki İngiltere delegasyonunun başkanı Mallet, Azerbaycanlı delegelerle siyasi, askeri ve ekonomik meselelerle ilgili konularda görüş alışverişinde bulundu. Benzer bir görüşme Amerikan delegasyonu başkanı Morgenthau ile de gerçekleşti. Bu görüşmelerde her iki devletin temsilcileri de yardımlarını vaat etmişlerdi.

Delegasyonun Paris'te faaliyete başlamasının ilk ayında gerçekleşen en önemli olay, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'la yapılan görüşmeydi. Prensip olarak İtilaf Devletleri liderlerinden hiç birisi konferansa gelen delegasyonları resmen kabul etmemekteydiler. Ancak Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti delegasyonu başkanı Abdülmecit Çermoyev, Bakü ve Kuzey Kafkasya petrol alanlarıyla ilgili bulunan ve Başkan Wilson'un yönetimine yakın olan Amerikalı petrol işadamlarıyla kurduğu yakın ilişkilerini devreye sokarak bu görüşmeyi organize etmişti.

28 Mayıs 1919'da Kuzey Kafkasya ve Azerbaycanlı delegeler Paris'teki ABD büyük elçiliğinde Başkan Wilson tarafından kabul edildiler. Kabul sırasında A. Merdan Topçubaşı Azerbaycan ile siyasi ilişkiler kurma arzusunda bulunduğunu ifade ederek milletlere kendi kaderini tayin hakkını tanıyan Wilson prensiplerine de vurgu yaptı¹²⁸.

Başkan Wilson Barış Konferansının dünyayı küçük parçalara ayırmak amacıyla olmadığını, bu bakımdan Azerbaycan sorununun Rusya'nın

127. Swietochowski, a.g.e. , s.201-204

128. İmanov, a.g.e. , s.170-172

durumu belli olmadan çözüme kavuşamayacağını belirtti. Ayrıca Wilson Transkafkasya halklarının konfederasyon meselesini düşünmeleri gerektiğini, bu tür bir girişimin Milletler Cemiyeti'nin bir mandası olarak büyük güçlerden koruma görebileceğini ifade etti¹²⁹. Topçubaşı, Kabulün sonunda kısa bir bilgi notu sunmuştu. Bu bilgi notunda aşağıdaki hususlar arz ediliyordu.

1. Azerbaycan'ın istiklali tanınmalı
2. Wilson prensipleri Azerbaycan'a da uygulanmalı
3. Azerbaycan delegasyonu barış konferansına kabul edilmeli
4. Azerbaycan Milletler Cemiyetine kabul edilmeli
5. Azerbaycan Cumhuriyeti ve ABD arasında diplomatik ilişkiler kurulmalıdır.

Ali Merdan Bey, Azerbaycan'ın kendi payına düşen eski Rusya'nın borçlarını da ödemeye hazır olduğunu ifade ederek Azerbaycan'ın parlamentosu ve hükümeti dışında başka bir otoritenin kabul görmesinin mümkün olmadığını eklemiştir¹³⁰.

Paris'teki büyük devletlerin temsilcileri ayrılıkçı hükümetleri tanıyarak geleceğin Rusyasına karşı hareket serbestliğini kaybetmek istemiyorlardı. Buna karşılık Transkafkasya'daki İngiliz nüfuzu meselesi İtilaf devletlerini çok daha fazla ilgilendiriyordu. İngilizler'in bu bölgeye yerleşme ihtimali diğer İtilaf devletleri temsilcilerini rahatsız ediyordu. İngiltere içinde de Transkafkasya politikasına yönelik bir muhalefet mevcuttu. Mısır ve Hindistan'da askeri birlikler yetersiz kalırken, İngiltere'de mali kriz baş gösterdi. Bütün bu sebeplerle birlikte, parlamento İngiltere için birçok külfeti olacak yeni bir

129. Swietochowski, a.g.e. , s.205

130. İmanov, a.g.e. , s.173

sahaya yani Rusya'daki iç savaşa müdahale konusunda giderek muhalif bir tavır alıyordu. Lloyd George hükümeti Şubat 1919'da, yani Thomson'un Bakü'ye gelişinden üç ay sonra Transkafkasya'yı mümkün olduğu kadar çabuk terk etmek kararı almıştı. Ardından Nisan ayında Transkafkasya'nın İtalyanlara devredilmesi önerisi gündeme geldi. Thomsen bu gelişmeyi 10 Mayıs'ta resmen Bakü hükümetine bildirdi. Azerbaycan Hükümeti hem İngilizler'in çekilişini hem de onların yerini İtalyanlar'ın almasını protesto etti. Ancak İtalyan müdahalesi bölgeyi keşfetmekten öteye gidemedi. 16 Mayıs'ta Prens Savoy başkanlığında olağanüstü bir misyon Bakü'yü ziyaret etti. Bunu Albay M.Gabba başkanlığında bir grup askeri uzman izledi. İtalyan ziyaretçiler Azerbaycan'ın içinde bulunduğu durumu şahsen görmüş ve savunması konusunda yardım sözü vermişlerdi. Azerbaycan'ın ekonomik zenginliğinden çok etkilenen Gabba ise, Bakü'de bakanlara İtalyan işgücü için göç imkanı olup olmadığını sormuştu. Ancak Roma'da meydana gelen kabine değişikliği Transkafkasya'daki İtalyan çıkarlarını etkilemişti. Yeni başbakan Françesko Nitti, Rusya'nın ileride tekrar hak iddia edeceği bir bölgede İtalyan Mandası tasarısını iptal etti. Bu arada İngiliz birliklerinin çoğu Transkafkasya'yı terk etmiş ve tahliye hareketi bitmek üzereydi. Geride sadece Batum'da küçük bir garnizon ve Oliver Wardrop başkanlığında diplomatik bir misyon kalmıştı.

Batılı güçlerin bölgeyi himaye etme konusundaki isteksizlikleri Azerbaycan'ı güvenlik arayışı içinde komşu devletlerle ilişkileri güçlendirmeye itti. İlk olarak İran'la münasebetleri geliştirme yoluna gidildi. 9 Ağustos 1919'da imzalanan İran-İngiliz anlaşmasının Kaçar Krallığını İngiliz Himayesi altına koyması, Bakü hükümetinin bu tavrında çok etkili oldu. Topçubaşiyev 1 Kasım 1919 tarihinde İranlılar'a siyasal ve ekonomik birlik anlaşması önerdi. Bu öneri dış politikayı da kapsıyordu. Ancak meclisin İngiliz-İran anlaşmasını onaylamayı reddetmesiyle, Azerbaycan'ın dolaylı olarak tekrar İngiliz himayesine girme teşebbüsleri boşa gitti.

1919 Ekim ve kasım aylarında Rusya'daki iç savaş sürecinde önemli gelişmeler oldu. Denikin komutasındaki Beyaz ordu Moskova'ya karşı giriştiği harekatta çok ilerlemiş, Tuba'ya vardıklarında karşılaştıkları güçlü bir karşı saldırıyla dağınık bir şekilde güneye doğru geri çekilmek zorunda kaldılar¹³¹. Beyaz ordunun yenilgiye uğradığı haberi İtilaf devletlerini endişelendirdi. Bu noktadan sonra İtilaf Devletlerinin Çarlık Rusyasının hakim olduğu sahada ortaya çıkan yeni devletleri tanımama tavrı tersine döndü. İtilaf Devletleri artık Kızıl Ordunun ilerleyişini durdurmayı amaçlıyordu. Bu çerçevede onlar Transkafkasya cumhuriyetlerini Bolşevik yayılmacılığından koruma politikasına yöneldiler¹³². 10 Ocak 1920'de Barış Konferansı Yüksek Konseyi, Azerbaycan ve Gürcistan cumhuriyetlerini fiili olarak tanımaya karar verdi. ABD, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya da bu kararı onayladı.

15-20 Ocak tarihlerinde İtilaf Devletleri'nin yüksek dereceli yetkilileri bundan sonraki dönemde Kafkas Devletlerine bağımsızlıklarını korumaları için nasıl yardım edileceği konusunda Azerbaycan ve Gürcistan delegeleri ile birkaç görüşme yapmışlardı. Neticede bir miktar askeri birlik gönderilmesi veya sadece askeri teçhizat ve mühimmatla desteklemek gibi iki düşünce ortaya çıktı. Özellikle Lloyd George ordu gönderilmesine karşıydı. Bu sebeple lojistik destek verilmesi kararlaştırıldı. Ancak bu konuda da İtilaf Devletlerinin bazı tereddütleri vardı. Çünkü daha önce Denikin'e yapılan yardımların çoğu Bolşevikler'in eline geçmişti. Diğer taraftan İtilaf Devletleri verilecek silahların Transkafkasya devletleri tarafından aralarındaki çatışmalarda birbirlerine karşı kullanılabileceğinden endişe duyuyorlardı.

Yardım konusunda, Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı F.H.Hoyski, Azerbaycan Cumhuriyetinin güçlenmesi için gereken askeri, mali ve ekonomik tedbirlerin sıralandığı bir memorandum hazırladı. İtilaf devletlerine sunulması öngörülen memorandumda, Dağıstan'ın bir an önce

131. Swietochowski, a.g.e. , s.207-210

132. Firuz Kazemzadeh, The Struggle for Transcaucasia (1917-1921), (Newyork: Templar Press, 1951), s.269

Beyaz Ordu kalıntılarından temizlenmesi, Denikin'e tabi Hazar donanmasının Azerbaycan hükümetine teslim edilmesi, ülkenin mali yapısını düzeltmek için 50 milyon ruble kredi verilmesi, Batum limanının sevkıyata açık tutulması talepleri yer alıyordu.

Bu sırada Azerbaycanlı ve Gürcistanlı delegelerin İtilaf Devletleri nezdindeki temasları devam etmekteydi. Transkafkasya ile ilgili meselelerin görüşüldüğü Şubat 1920'de Londra ve Nisan'da San Remo konferanslarına katılmalarına rağmen aralarındaki anlaşmazlıklar sona ermemişti. Bu yüzden İtilaf Devletleri, bu cumhuriyetlerin kendi aralarında işbirliği yapacakları tarihe kadar yardım gönderilmeyeceğini bildirdi¹³³. Bolşevik tehdidine karşı tek destek umudu olan İtilaf Devletleri'nin vardıgı bu sonuç Azerbaycan Hükümeti'nin uluslararası arenada yalnız kaldığı anlamına geliyordu.

Mondros mütarekesinden sonra Türkiye'nin desteğinden mahrum kalınca Azerbaycan Hükümeti başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletlerinin desteği ile bağımsızlığını korumaya çalışmaktaydı. Bu çabalara İtilaf devletlerinden birinin himayesine girmek de dahil idi. Ancak bu dönemde Türkiye içinde bulunduğu istiklal mücadelesinde İtilaf devletlerine karşı Sovyet Rusya'nın yardımını temin etmeye çalışıyordu. Bu durum I. Dünya savaşının sonlarına doğru Türkiye güdümünde olan Azerbaycan ile Türkiye'yi karşı karşıya getirmekteydi. Zayıf Transkafkasya hükümetlerinin er veya geç Rus yönetimi altına girecekleri kanaatini taşıyan Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir ile birlikte Türkiye'nin Transkafkasya stratejisinin amaçlarını özetle şöyle belirliyordu: Türkiye'deki milli mücadelenin çıkarları açısından Ermenistan'ın bastırılması, Gürcistan'ın tarafsızlığı ve Azerbaycan'ın Sovyet sistemine dahil edilmesi gerekmektedir. Azerbaycan bu şartlar altında bu şartlar altında Sovyet yardımının savaş halindeki Anadolu'ya akması için bir köprü görevi görecekti. Buna karşılık batı eğilimli bir grubun yöneteceği Azerbaycan İngiliz siyasetinin bir aracı olarak Türkiye ile Rusya arasında

133. İmanov, a.g.e. , s.196-198

engel teşkil edecekti . Mustafa Kemal Paşa Bolşeviklerin Türkiye'ye yardımı engelleme tasarısı doğrultusunda müttefiklerin Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını desteklediğini belirtiyordu¹³⁴. Bu durum İtilaf devletlerinin desteğinden yoksun kalmasından sonra Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığını korumasını zorlaştıran bir diğer gelişmeydi.

134. Swietochowski, a.g.e. , s.214 - 215

IV. BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN SOVYET SİSTEMİNE ENTEGRASYONU

A. AZERBAYCAN HÜKÜMETİNİN BOLŞEVİKLER TARAFINDAN DÜŞÜRÜLMESİ

Sovyet Rusya Azerbaycan'ı işgal etmek için siyasi zemin hazırlığına 1919 sonundan itibaren başlamıştı. 2-9 Aralık 1919 tarihinde yapılan Rusya Komünist Partisinin 8. kongresinde Sovyet Rusya topraklarındaki tüm milli örgütlerin bölgesel alt birimler oluşturmak üzere feshedilip Komünist partiye katılmaları kararı alındı¹³⁵. 11 Şubatta Bakü'de toplanan kongrede Himmet ve Adalet Partisine mensup Komünistler Azerbaycan Komünist partisinin kuruluşunu ilan ettiler¹³⁶. Kongrenin sonuç bildirgesinde şöyle deniyordu: “Transkafkasya’da hanların, beylerin milliyetçilerin ve kapitalistlerin yönetimine son vermek ve işçi ve köylü sovyetleri rejimini kurmak amacıyla olan Azerbaycan Komünist Partisinin I.Kongresi Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ın bütün işçi ve köylülerini mücadeleye çağırır. İşçi ve köylü sınıfının Bakü proletaryasının öncülüğünde bu tarihi görevi başarıyla yerine getireceğine kongrenin inancı tamdır¹³⁷.” Bu bildiride hedef alınan Azerbaycan’ın mevcut hükümeti idi. Ayrıca bu kongrenin sonuç bildirgesi Bolşeviklerin Azerbaycan Cumhuriyetine bakışını yansıtan bir belge niteliğindedir.

2 Ocak 1920 tarihinde Sovyet Dışişleri komiseri Çiçerin Azerbaycan Hükümetine bir nota verdi. Bakü Hükümetinin Sovyet Rusya ile bir an önce görüşmelere başlamasını isteyen Çiçerin şunları söylüyordu: “Güney

135. Swietochowski, a.g.e. , s.230

136. Süleyman Tekiner, “Azerbaycan ve Kazakistan Sovyet Cumhuriyetleri’nin 50 Yılı” , Dergi , No: 62, 1970, s. 6

137. Kazemzadeh, a.g.e, s.276

Rusya'daki Beyaz ordunun yenilmesini hızlandırmak için iki ülke komutanları arasında askeri bir anlaşmanın sonuçlandırılması gerekiyor. Denikin sadece Rus işçi ve köylülerinin değil, Azerbaycan ve Gürcistan işçi ve köylülerinin de düşmanıdır. Henüz vakit varken Azerbaycan halkını Denikin'le mücadeleye çağırıyoruz. Azerbaycan ezilen sınıfların sosyal ve siyasal çıkarlarını yeterince kavradığı takdirde önerilerimizi kabul edecektir.”

Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'a bu şekilde nüfuz etme girişimine karşılık olarak Han Hoyski, Azerbaycan'ın Rusya'nın işlerine müdahale etmek istemediğini, yani iç savaşta taraf olmayacağını, ayrıca Azerbaycan Hükümeti'nin Moskova ile ilişkileri düzeltmek konusunda sabırsız olmadığını da belirtti.

Çiçerin 23 Ocak tarihli ikinci notasıyla Azerbaycan'ı Denikin'e karşı ortak mücadeleye katılmamakla suçlayarak, askeri ittifak önerisini tekrarlıyordu. Han Hoyski ise cevabi mesajında Çiçerin'in suçlamalarını reddederek her türlü görüşmeden önce, Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlık ve egemenliğinin koşulsuz olarak tanınması konusunda diretiyordu. 20 Şubat'taki mesajında Çiçerin Azerbaycan'ın bu son cevabının Sovyet önerilerinin reddi anlamına geldiğini belirtiyordu¹³⁸.

Sovyet Rusya'nın uyguladığı diplomatik baskılar Azerbaycan'da hükümet çevrelerinde bazı anlaşmazlıklara yol açtı. Rusya'nın önerilerine sırt çevrilmemesi ve bazı tavizler verilerek Rusya ile münasebetlerin düzeltilebileceği görüşleri ortaya atılmaktaydı. Bu görüşü savunanların başında İçişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski geliyordu¹³⁹. Bu teklif karşısında Han Hoyski'nin öncülüğünde hükümetin Müsavatçı kanadı kabineye Hacinski'nin yerine güvenilir bir Müsavatçı'nın atanmasını istediler. Kriz Hacinski'nin ticaret ve endüstri bakanlığına getirilmesiyle yatıştı. Onun yerine içişleri bakanlığına atanan Rüstembekov da komünist partinin

138. Swietochowski, a.g.e. , s.233-234

139. Hasanlı, a.g.e. , s. 407

çalışmalarını baskı altına alarak icraatına başladı. Hacinski ise bu kez yeni görevi çerçevesinde , fakat artık ekonomik temelden hareketle görüşlerinin propagandasını yapmaya başladı. Rusya'ya uygun şartlarda başta petrol olmak üzere hammadde temin eden dost bir ülke olması halinde Bolşeviklerin Azerbaycan'ı tanıma konusunda daha yumuşak davranacaklarını ileri sürüyordu. Bu görüş yavaş yavaş parlamentoda ağırlı kazanmaya başlamıştı. Han Hoyski'nin savunduğu kuzeyde güçlü bir savunma hattı oluşturma önerisi ise desteksiz kalmıştı.

23 Mart'ta Karabağ'da Erivan hükümetinin desteklediği bir Ermeni ayaklanmasının baş göstermesiyle, Azerbaycan Genelkurmayı hemen tüm orduyu isyancılara karşı harekete geçirdi. Böylece Azerbaycan Ordusu Bakü'nün Moskova karşısındaki stratejisinin bir unsuru olmaktan çıktı. Bu arada Mart sonu ve Nisan başlarında 11. Kızıl Ordu, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın işgalini pekiştirmekle meşguldü¹⁴⁰. Lenin 17 Mart tarihinde Kafkas Cephesine gönderdiği telgrafta Bakü'nün Sovyet Rusya için çok büyük önemi olduğunu ve bütün çalışmalarını Bakü'ye yönlendirmeleri gerektiğini belirtmiştir¹⁴¹. Böylelikle artık Moskova'nın işgali Transkafkasya'ya kaydırma niyetinde olduğu ortaya çıkmıştı. 70 bin kişilik 11. Kızıl Ordunun korumasız Azerbaycan sınırına hareketiyle ülkedeki siyasi kriz zirve noktasına çıktı.

1 Nisan'da Yusufbekov hükümeti oluşan kriz ortamının aşılmasını sağlayacak yeni bir hükümetin kurulmasına imkan vermek için istifa etti. Haftalarca süren hükümet buhranı neticesinde, yeni hükümeti kurma görevi Sovyet Rusya ile iyi ilişkiler kurmanın gerekliliğini savunan ve Azerbaycanlı komünistlerle işbirliği yapmaya sıcak bakan Hacinski'ye verildi¹⁴².

140. Swietochowski, a.g.e. , s.235

141. Stephan Blank, "Bolshevik Organizational Development in Early Soviet Transcaucasia: Autonomy VS. Centralization 1918-1924 ", Transcaucasia, Natsionalism and Social Change Essay in The History of Armenia, Azerbaijan and Georgia , (Michigan: The University of Michigan Press, 1996) , s.327-328

142. Swietochowski, a.g.e. , s.236-237

Mehmed Hasan Bey, Bolşeviklerden Azerbaycan'ın istiklaline ve hakimiyet haklarının muhafazasına dair teminat almak üzere Türkiye ile Rusya arasında her iki tarafa dost bir hükümet teşkil edecekti. Bu maksatla daha yeni kabinenin teşekkülünü beklemeden özel bir heyeti Bolşevikler nezdine gönderdi. Bu heyet Rusya'nın muhtaç olduğu hammadde ve malları temin etmek suretiyle Bolşeviklerden istiklal ve hakimiyet haklarını muhafaza konusunda siyasi teminat almak üzere anlaşma imzalama hakkına sahipti.

Bu sırada Bolşevik askerlerinin sınıra tecavüz ettiği haberi geldi. 26 Nisan gecesinde vaki olan bu olay duyulduğunda siyasi çevrelerde büyük bir şaşkınlığa yol açtı¹⁴³. Bakü'de gelişmeleri Türkiye adına yakından takip eden Halil Paşa, ise Azerbaycanlılar'ı Kızıl Ordunun gelişinden korkmamaya ikna etmeye çalışıyordu¹⁴⁴. Halil Paşa bu kuvvetlerin Anadolu'ya gitmek üzere Azerbaycan'dan sadece geçeceklerini belirtiyordu. Ardından Halil Paşa komutanlığı devralmak üzere Azerbaycan sınırında beklemekte olan 11. Kızıl Ordu karargahına gitti. Ancak ordu kumandanı Levondovski Moskova'dan bu konuda kendisine bilgi vermediğini ifade etti. Bunun üzerine Halil Paşa konuyu müzakere etmek için Moskova'ya hareket etti. Böylelikle Kızıl Ordu Azerbaycan üzerinde Bolşevik tasarrufunu sınırlandırabilecek bir engeli de aşmış oluyordu.

27 Nisan günü akşama doğru, yenisi kurulana kadar iş başında kalmak üzere istifa etmiş olan hükümet ve Parlamento Azerbaycan Komünist Partisinin ultimatomu ile karşılaştı. Bu ultimatoma, hükümetin Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesine teslimini talep etmekle beraber Azerbaycan istiklalinin emniyet altında bulunacağını ve hükümetin Ruslar'a terk edilmeyeceğini temin ediyordu. Parlamento tarafından seçilen bütün

143. Resulzade, a.g.e. , s. 84

144. Halil Paşa'nın bu tutumu, Sovyet Rusya'nın direk yardımını temin etmek için Transkafkasya'daki bağımsız devletlerde Sovyet Rusya yanlısı hükümetlerin iktidara gelmesine sıcak bakan Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin politikasının bir tezahürüdür. (Taylan Sorgun, Halil Paşa İttihat Terakkiden Cumhuriyete Bitmeyen Savaş , (İstanbul : Kemer Yayınları, 1997) , s.323

partilerin temsilcilerinin yer aldığı bir komisyon ile komünist parti temsilcileri arasında kararlaştırılan şartlara göre:

1- Rus Ordusu Bakü'ye girmeden demiryolu ile Anadolu'ya yardıma gidecek

2- Azerbaycan'ın istiklali ve hakimiyet hakkı her türlü taarruzdan masun kılınacak

3- Azerbaycan'daki siyasi partiler varlıklarını devam ettirecekler.

4- Azerbaycan ordusu olduğu gibi kalıp terhis ettirilmeyecek

5- Eski yöneticiler, hükümet üyeleri ve milletvekillerinden hiç kimse siyasi suçlarla itham edilemeyecek

6- Tam bir serbestlikle toplanacak Azerbaycan Sovyetleri devletin idare şeklini tayin edecektir¹⁴⁵.

Azerbaycan Komünist Partisi'nin on iki saat süre tanıdığı ultiatomun kabulü konusunda Müsavat Partisi lideri Mehmet Emin Resulzade bir konuşma yaparak şunları söylemiştir:

"Efendiler! Küstah bir ultiatom ile karşı karşıyayız. Burada teslimden bahsediyorlar. Fakat efendiler, teslim ne demek!... Mevkiimizi kime terk ediyoruz. Rusya'dan gelen bu mütecaviz ordu Türkiye'ye yardıma koşuyormuş. Efendiler! Türkiye Azerbaycan'ın kurtarıcısıdır. Onun kurtarılmasına yardıma giden bir kuvveti biz memnuniyetle karşılarız. Fakat bir şartla ki, bu kuvvet bizim hürriyetimizi istiklalimiz çiğnemesin. Halbuki,

145. Resulzade, a.g.e. , s.85

efendiler, bize sormadan hududumuzu geçen herhangi bir kuvvet, dostumuz değil düşmanımızdır.

Gelen ordu Rus ordusu, istila ordusudur. Bu ordunun amacı 1914 sınırlarına tekrar hakim olmaktır. Anadolu'ya yardıma gitmek bahanesiyle yurdumuza girecek olan bu işgal ordusu bir daha çıkmak istemeyecektir. Sovyet Rusya ile anlaşmak içi mutlaka ultiatomu kabul etme zilliyetine katlanmaya ihtiyaç yoktur. Bu küstahça ultiatomu kesinlikle reddetmeliyiz. Rusya ile Türkiye'nin işbirliğini sağlamak için radikal bir hükümetin milletvekilleri tarafından teşkili ve bu hükümete geniş yetkilerin verilmesi yeterlidir. Milletvekilleri zaten böyle bir teşebbüsle meşguldür. Bu şekilde hem Rusya ile aramızda bir orta yol bulunuz ve hem de milli istiklalimiz zarar görmez. Aynı zamanda Anadolu'ya yardım maksadı da hasıl olur. Başka türlü yapılan herhangi bir hareket millet hukukunu teslimden ibaret olur ki, buna katlanmak mümkün değildir.

İstiklalimizi göz bebeği gibi müdafaaya karar veren bir meclisin dinlediği bu ultiatomu kabul etmesi hükümeti kendi eliyle düşmana teslim etmektir. Biz buraya milletin iradesi ve arzusu ile geldik. Bizi buradan yalnız kuvvet ve süngü çıkarabilir¹⁴⁶."

Resulzade'nin reddedilmesi yönünde kesin tavır aldığı ultiatom konusunda parlamentoda farklı görüşlerde ortaya atıldı. Bazı milletvekilleri ultiatomun kabulünden yana tavır koyarken bazıları da diktatörlük kurularak komünistlere karşı sonuna kadar mücadele edilmesi tekliflerini sundular. Ancak Bolşeviklerin ultiatomun kabulü için verdikleri sürenin dolmasına bir saat kala Kızıl ordu birlikleri Azerbaycan sınırlarına girerek Yalam ve Hudat tren istasyonlarını işgal ederek Bakü'ye yöneldiler. Bunun üzerine parlamento ultiatomu kabul ederek yönetimi Komünistlere devretti¹⁴⁷. Azerbaycan 1918

146. Mehmetzade, a.g.e. ,s.133-134

147. Kazemzadeh, a.g.e. , s.283-284

Kasımından itibaren bağımsızlık mücadelesi veren Azerbaycan Cumhuriyeti böylelikle Sovyet Rusya'nın nüfuzu altına girdi.

B. AZERBAYCAN SOVYET CUMHURİYETİNİN KURULUŞU VE İLK UYGULAMALARI

28 Nisan 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Moskova'ya bağımsız milli Azerbaycan Hükümetinin devrildiğini ve iktidarın Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti adına Azerbaycan Geçici Askeri Devrim Komitesine geçtiğini bildirdi¹⁴⁸. Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı Lenin'e gönderilen telgrafta şu ifadeler yer alıyordu:

“ Bakü proletaryası ve köylüsünün iradesiyle hakimiyeti üzerine alan Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Geçici Askeri Devrim komitesi eski Müsavatçı hükümeti ülke bağımsızlığının ve halkının düşmanı ilan ederek, İtilaf devletleriyle olduğu gibi Sovyet Rusya'nın diğer bütün düşmanlarıyla ilişkilerini kesmiştir. Kendi gücüyle iç ve dış devrim karşıtlarıyla mücadele edemeyecek olan Askeri Devrim Komitesi Dünya emperyalizmine karşı ortak mücadele etmek için Sovyet Rusya hükümetine kardeşçe işbirliğine gitmeyi teklif eder. Biz sizden Kızıl Ordu birliklerini buraya göndererek yardım etmenizi istiyoruz.”

Fakat bunun için mesaj göndermeye gerek yoktu. Kızıl ordu Azerbaycan'a bir gün evvel girmişti. Bu mesajın iletilmesindeki amaç Azerbaycan Hükümetinin Rus işgaliyle değil yerli Bolşeviklerin çalışmalarıyla devrildiğini göstermekti¹⁴⁹.

Aynı gün Azerbaycan Geçici Askeri Devrim Komitesi, Halk Komiserleri Sovyetini yani yeni hükümeti açıkladı. Buna göre: Narimanov

148. Prof. V. Dubrovskiy, “Sovyet Gözlüğü ile Bugünkü Azerbaycan”, Dergi , Münih-1962, No:30, s.59

149. Kazemzadeh, a.g.e. , s.284-285

Başkan ve Dışişleri Komiseri; C.Yıldırım Savaş Komiseri, G.G. Sultanov İçişleri Komiseri, A.G.Karayev İş ve Hukuk Komiseri, G.M. Musabekov Tarım, Ticaret ve Sanayi Komiseri, M.D. Hüseyinov Finans, D.H. Bunyatzade Kültür ve Devlet Kontrol Komiseri, C. Vezirov Ulaştırma Komiseri, A.A. Alimov Sağlık Komiseriydi¹⁵⁰.

Sovyet Rusya makamları da Rusya'nın refahının önemli kaynaklarından biri olan Azerbaycan'da Sovyet Cumhuriyetinin kurulmasını memnuniyetle karşıladılar. Lenin bu husustaki memnuniyetini: " Dün Bakü'den Sovyet Rusya'nın durumunun iyiye gittiğini gösteren haberler aldık. Artık bütün sanayimizi canlandıracak bir üsse sahibiz" sözleriyle ifade ediyordu.

Azerbaycan Geçici Askeri Devrim Komitesi bütün ülke çapında otoritesini tesis etmek üzere harekete geçti. Bunun için alınan ilk tedbir yerel devrim komitelerinin kurulmasıdır. 29 Nisan'da A.G.Karayev'in başkanlığında Bakü Devrim Komitesi kuruldu. Bakü'nün uyezdlerinde de söz konusu komiteler kuruldu. Aynı tarihlerde İ.M. Aliyev'in başkanlığında Gence Devrim Komitesi kuruldu. Nisan ayı sonunda bütün uyezdlere sovyet çalışmalarını organize etmek üzere görevliler gönderildi.Yerel devrim komitelerinde diğer parti ve akımlara mensup çok sayıda üye vardı. Bunların yönetici konumuna gelmelerini engellemek için devrim komitelerinin yöneticilerini belirleme yetkisi içişleri komiserliğine bırakıldı¹⁵¹.

Bolşevikler yönetimi ele geçirdikten sonra kendilerinin yönelik tehdit olarak gördükleri diğer siyasi gruplara karşı harekete geçtiler. Azerbaycan Komünist Partisi dışındaki bütün siyasi partiler kapatıldı. Adalet ve Himmet

150. Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks Power and Identity under Russian Rule*, (California: Hoover Institution Press, 1992) , s. 109

151 C.B. Guliyev, *K İstoriİ Obrazovaniya Vtoroy Respubliki Azerbaydjana* , (Baku: İzdotelstvo ELM, 1997) , s. 9-11

gibi sosyalist partiler kendilerini feshederek Bolşeviklere katıldılar¹⁵². Bunların dışındaki siyasi partilerin yönetici kadrolarına özellikle Müsavatçılara karşı ise bir tedhiş hareketi başlatıldı. AKP verdiği ultiमतındaki teminata rağmen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin yetkilileri hapis ve idam cezalarına çarptırıldı. A.Ziyadhanov, H.Refibeyev, H.Selimov, N.Yusufbeyov, R.Şihlinski, F.Han Hoyski, N. Agayev bu siyasi terörün kurbanları oldular¹⁵³.

Azerbaycan Devrim Komitesi bundan sonra birtakım kararnameler yayınlayarak Azerbaycan'da komünist sistem çerçevesinde bazı düzenlemeler yaptı. Bu kararnamelerden ilki 5 Mayıs 1920'de çıkarılan toprak mülkiyeti ile ilgili kararnamedir. Buna göre, büyük toprak sahiplerine ait topraklar, manastırlara, kiliselere, vakıflara ve camilere ait topraklara el konularak köylülere dağıtılacaktı. Bu kanunun uygulamaya konulması için uyezdlerde ve köylerde toprak komiteleri kuruldu.

27 Mayıs 1920'de petrol sanayisi sahasında faaliyet gösteren kuruluşlar, 1 Haziran'da Hazar Ticaret Filosu, 12 Haziranda fabrikalar ve diğer sanayi kuruluşları devlet malı olarak ilan edildi. Bunların ardından balıkçılık sektörü ve bankalar millileştirildi. Azerbaycan Halk Bankası kuruldu.

12 Mayıs 1920'de bütün Azerbaycan halkı için tek bir adlandırmanın kullanılacağını ve bununda "Azerbaycan Vatandaşı" olacağına dair kanun çıkarıldı.

Sovyet yönetimi genel gubernatörlük makamını, Bakü şehir başkanlığını, gubernatörlük yönetimini, şehir ve uyezd polis teşkilatını ve eski mahkeme teşkilatını ilga etti. Halk mahkemeleri kuruldu. 12 Mayıs tarihli halk mahkemeleriyle ilgili kararnamede Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetindeki mahkemelerde bütün yerel dillerin kullanılmasına izin verileceği ilan edildi. 9

152. Swietochowski, a.g.e. , s.244, Ayrıca bkz. Mehmetzade, "Sukut ve İstila günlerinde", Yeni Kafkasya, İstanbul, sayı: 15, 1925,

153. Tahir Gaffarov, Azerbaycan Tarihi (1920-1991) , (Bakü: Mütercim , 1999) , s.13

Haziran 1920 tarihli kararname ile Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Anayasası hazırlanıncaya kadar cumhuriyet dahilinde en yüksek idari organın İçişleri Halk Komiserliği olduğu hükme bağlandı. Azerbaycan Devrim komitesi bu komiserlik vasıtasıyla ülke idaresini yürütecekti. İçişleri komiserliğinin görevleri, cumhuriyetin her noktasında merkezi otoriteyi kurmak ve bütün bölgesel idare mekanizmaları üzerinde idari denetim yapmaktı. Şehir ve uyezdlerdeki yürütme kurulları ve devrim komiteleri İçişleri halk komiserliğine bağlandı.

Yeniden yapılandırılan iç güvenlik teşkilatına devletin sosyalist yapısının göstergesi olarak İşçi-Köylü Polis teşkilatı adı verildi. Azerbaycan ordusunun yeniden teşkilatlandırılması 11.Kızıl orduya bırakıldı. 6 Ağustos 1920'de ordunun subay ve personel ihtiyacının karşılamak amacıyla eski subayların ve askeri memurların görevlerine dönmeleri için kanun çıkarıldı.

Sovyet yönetimi, muhaliflerini sindirmek ve Bolşevik karşıtı propagandaları engellemek için Olağanüstü Komisyon'u¹⁵⁴ (Çrezviçaynaya Komissiya) kurdu. Devlet kurumlarının faaliyetlerini kontrol altında tutmak için İşçi-Köylü Müfettişliği kuruldu.

8 Ağustos 1920 tarihinde Ordu ve Donanma Halk Komiserliği tarafından sanayide, tarımda, ulaşımda ve diğer ekonomik faaliyet alanlarında gerekli iş gücünü hızlı ve planlı bir şekilde temin edebilmek için genel iş yükümlülüğü ile ilgili emir yayınlandı. Bu emirle, bütün halk bir defalık veya periyodik olmak üzere kendi sürekli işlerinden ayrı olarak, ihtiyaç duyulan alanlarda çalışmakla mükellef tutulmuşlardır. Kızıl ordu ve donanma

154. Vserossiskaya Crezviçaynaya Komissiya (Bütün Rusya Olağanüstü Komisyonu), , 5 Aralık 1917'de Halk Komiserleri Sovyeti'nin devrim karşıtlarıyla mücadele için özel bir teşkilat kurulması yönündeki kararı doğrultusunda 7 Aralık 1917 tarihinde RKP Merkez Komitesi üyesi Feliks Edmundoviç Dzerjinskiy başkanlığında kurulmuştur. Kısa adı Çeka olan bu teşkilatın görevi devrim karşıtı bütün girişimleri ve faaliyetleri takip ederek bunlara karşı gerekli tedbirleri almaktı. Bu teşkilatın ileri gelenleri Çarlık döneminde Bolşevizm faaliyetlerini gizlice yürütmüş olan kimselerden oluşuyordu. P.G. Safinov , Oçerki İstorii VÇK (1917-1921) , (Moskova, İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı , 1960), s.16-18

askerlerinin iş gücünden devlet kurumlarında ve üretimde faydalanılmasıyla ilgili bir kararname de imzalandı.

Parti teşkilatını uyezdlerde ve köylerde güçlendirmek için propaganda faaliyetlerine girişildi. Partinin önde gelen bazı üyeleri uyezdlerde parti için çalışmalar yapmakla görevlendirildi. D.H.Bunyatzade, G.G. Sultanov, S.M. Efendiyev, A.G. Karayev, G.M.Musabekov Komünist Partinin önde gelen isimleri geniş yetkilere sahip komiserler olarak uyezdlere tayin edildi. İlk aylarda birçok köyde parti teşkilatları ve propaganda okulları açıldı. Uyezdlerde komünizm propagandası yapan konferanslar düzenlendi. Propagandacılar hazırlamak üzere haftalık kurslar açıldı.

Bu şekilde Azerbaycan'da sosyal-ekonomik ve kültürel hayatın bütün alanlarında ideolojik bir yapılanma oluşmaya başladı. Bütün bu faaliyetlerin asıl yürütücüsü Rusya Komünist Partisi'nin Kafkas Bölge Komitesi'di. Bu komitenin yöneticileri ise G.K. Ordjonikizde ve S.M. Kirov'du¹⁵⁵. Onlar Azerbaycan'da Bolşevikler'in iktidarı ele almasından hemen sonra Bakü'ye geldiler¹⁵⁶. Halk Komiserleri Sovyeti başkanı Nerimanov ise 16 Mayıs 1920'de Bakü'ye gelmişti. Nerimanov henüz Bakü'ye gelmeden Ordjonikizde ve Kirov Lenin'e gönderdikleri telgrafla Nerimanov'a siyasi konularda güvenilmemesi gerektiğini ifade ediyorlardı¹⁵⁷. Ordjonikizde ve Kirov'un bu istekleri basit bir otorite anlaşmazlığından ibaret değildir. Onlar Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'ya entegrasyonunu tamamlama konusunda yerel yöneticilere çok fazla yetki verilmesine karşıydılar. Böyle bir yapılanmanın Sovyetleşme sürecini yavaşlatacağı ve hatta tehlikeye sokacağı görüşünde idiler¹⁵⁸.

155. C.B. Guliyev, a.g.e., s.17-20

156. Altstadt, a.g.e., s.108

157. C.B.Guliyev, a.g.e, s.20

158. C.B.Guliyev, a.g.e., s.11

C. BOLŞEVİK HAKİMİYETİNE KARŞI MÜCADELE

Siyasi gruplara karşı yapılan baskılar, ekonomide uygulanan millileştirme politikası ve özellikle Azerbaycan ordusunun Kızıl orduya bağlanması gibi uygulamalar Bolşeviklere karşı var olan muhalefeti sertleştirdi. Komünist idaresine karşı oluşan bu muhalefeti direniş hareketi ne çeviren olay ise Gence garnizon komutanı Albay Mirza Kaçar'ın ve kurmay subaylarının yerini Kızıl ordu subaylarının alması kararıdır¹⁵⁹. Sovyet kaynaklarının Avrupa ülkelerinin İngiltere'den bağımsız İran-Azerbaycan Federasyonu kurma girişiminin bir yansıması¹⁶⁰ ve Beyler, Hanlar ile devrim karşıtı Müsavatçıların propagandalarının neticeleri olarak açıkladıkları bu direniş hareketlerinin ilki olan Gence mücadelesi 28 Mayıs'ta başladı¹⁶¹. Gence garnizonu ilk iş olarak şehrin müslüman kesimini ele geçirdi. Çatışmalar Azerbaycanlılar'ın demiryollarını yardımcı kuvvetler için açık tutmaya çalışan Ruslar'ı engellemeye gayret ettikleri demir yolu istasyonu civarında yoğunlaşmıştı. Kızıl ordu birliklerinin şehre trenle hızlı bir şekilde ulaşmalarıyla Gence kuşatılarak kırsal kesimle bağlantısı kesildi. Ruslar 29 Mayıs'ta şehre karşı saldırıya geçtiler. Rus saldırısı püskürtülmesine rağmen Azerbaycanlı direnişçiler ağır kayıplar verdiler. Ruslar'ın sahip olduğu üstün topçu birliği mücadeleyi kızıl ordu lehine çevirmişti. Direnişçilerin verdiği kayıp bin kişiyi buluyordu. Arta kalanlar ise mücadeleye devam etmek üzere dağlara çekildiler. Bolşevikler bu direniş hareketlerini çok sert tedbirlerle bastırdılar. Yüzlerce insan idam cezasına çarptırıldı. Birçok kimse Hazar Denizi'ndeki Nargin adasına sürgüne gönderildi¹⁶².

159.Swietochowski , s.247

160. C.B. Guliyev, a.g.e. , s.44

161. Altstadt, a.g.e. , s.110

162. Swietochowski, a.g.e. , s.248 ; Mehmet Sadık Aran , "Azerbaycan ve Rusya" , Dergi , No: 37, 1964, s.38

5 Haziran'da Azerbaycanlı direnişçiler Nuri Paşa önderliğinde Karabağ'da Kızıl orduya karşı mücadeleyi başlattılar. Direniş hareketi buradan Şuşa, Ağdam ve Barda uyezdlerine de yayıldı. Ancak buradaki direnişçiler de 15 Haziran günü kızıl ordu tarafından yenildi.

6 Haziran'da Zakatala'da yerel devrim komitesi muhtemel bir direniş hareketinin başlamasını engellemek amacıyla bütün silahların kendilerine teslim edilmesini istemesi binden fazla insanın direnişe geçmesine sebep oldu¹⁶³. Buradaki direnişin lideri Molla Hafız Efendi'di. Direnişçiler 9 Haziran'da Zakatala kalesini, telgraf hatlarını ele geçirdiler. Devrim komitesi üyelerini tutukladılar. Ancak buradaki mücadele de 9 günlük sert çarpışmalar neticesinde direnişçilerin aleyhine sonuçlandı. 18 Haziran 1920 tarihinde Kızıl ordu Zakatala'ya hakim oldu¹⁶⁴.

Azerbaycanlılar'ın direnişleri 1924 yılına kadar devam etti. Bu tarihe kadar Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde irili ufaklı 54 direniş hareketi cereyan etti¹⁶⁵. Ancak Sovyet Rusya'nın 2 Aralık 1920'de Ermenistan'ı ,18 Mart 1921'de Gürcistan'ı hakimiyeti altına alınca komünistlerin Azerbaycan üzerindeki hakimiyetleri iyice pekişti¹⁶⁶.

D. TRANSKAFKASYA SOVYET SOSYALİST FEDERAL CUMHURİYETİ VE SINIR DÜZENLEMELERİ

1.Transkafkasya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin Oluşumu

Azerbaycan , Gürcistan ve Ermenistan'da milli hükümetler devrilip Sovyet Cumhuriyetleri kurulduktan sonra söz konusu cumhuriyetler şeklen

163. Altstadt, a.g.e. , s.110

164. C.B.Guliyev, a.g.e. , s.47

165. Mehmetzade, a.g.e. , s.143

166. Swietochowski, a.g.e., s.250

bağımsızlıklarını devam ettirmekteydiler¹⁶⁷. bu duruma son verilmesi ve Sovyet Rusya ile yeni Sovyet cumhuriyetlerinin entegrasyonunun tamamlanması için Kafkas bürosu harekete geçti. 3 Kasım 1921 tarihinde Bakü'de Rusya Komünist Partisi sekreteri Malatov'un katılımıyla yapılan Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Komünist Partileri Merkez Komiteleri toplantısında G.K. Ordjonikidze tarafından Transkafkasya Cumhuriyetlerinin bir federasyon çatısı altında birleşmeleri teklifi gündeme getirildi. Federatif yapı öncelikle savunma, tarım, ekonomi ve dış politika sahalarında işbirliğini kapsayacaktı. Bu teklif doğrultusunda Transkafkasya Cumhuriyetleri adına ortak bir idari-iktisadi merkez ve birlik Sovyeti kurulması kararlaştırıldı. Ayrıca birlik anlaşması taslağını hazırlamak üzere bir komisyon seçildi¹⁶⁸.

Kirov'un başında bulunduğu AKP yönetimi, Kafkas bürosunun bu konudaki çalışmalarına tam destek veriyordu. Ancak M.D. Hüseyinov ve Ruhullah Ahundov gibi Azerbaycan Komünist Partisinin önde gelen isimleri bu entegrasyonun Kafkas Bürosunun zorlaması olduğunu belirterek teklife karşı çıkıyorlardı. Bu muhalif tutumdan rahatsız olan Lenin , Stalin'e Transkafkasya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyetinin kurulması sürecinin hızlandırılması talimatını verdi. Federasyonun kurulmasına yönelik hazırlıkların Mart 1922'ye kadar bitirilmesi hedeflendi. Azerbaycan Halk komiserleri Sovyeti Başkanı Nerimanov federasyon planının bu derece hızlı uygulamaya koyulmasına karşı çıktı. Azerbaycan Komünist Partisinin 2 Şubat 1922 tarihli 4. kongresinde Kirov, başta Nerimanov olmak üzere federasyon meselesinde onun görüşlerini destekleyenlerin aşırı milliyetçi eğilimlerin etkisinde olduklarını, Azerbaycan'da üst düzey parti yöneticileri ve devlet görevlileri arasında aşırı milliyetçilerin bulunduğunu iddia etti. Kirov'a göre TSSFC'nin oluşturulması anti milli bir seferberlikti. Federasyon planı Azerbaycan'da komünizmin bir testi niteliğine bürünmüştü¹⁶⁹. bütün bu anlaşmazlıklar federasyon planının uygulama sürecini çok fazla etkilememiştir.

167. Tahir Gaffarov, a.g.e, s.41

168. C.B. Guliyev, a.g.e. , s.104

169. Altstadt, a.g.e. , s.119

11 Mart 1922'de Tiflis'te Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri Merkez Yürütme Komiteleri temsilcilerinin yer aldığı Yetkili konferans toplandı. Konferans Birlik Sovyeti adıyla bir yürütme organı kurdu. Birlik Sovyetinin başkanlık heyetine her cumhuriyetten birer üye olmak üzere üç kişi seçildi. 12 Mart 1922'de yetkili konferans Birlik anlaşmasını kabul ederek TSSFC'nin kuruluşunu ilan etti¹⁷⁰.

Sovyet imparatorluğunun kurulması için son bir adım kalmıştı 1922 Ağustos ve Eylül aylarında Komünistlerin tazyiki ile Azerbaycan'da RSSFC ile birleşmek arzusunu ifade eden gösteriler tertip edildi. Bu sırada Moskova'da Sovyet cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin teşkili meselesini görüşmek üzere sovyet cumhuriyetlerinin temsilcilerinden oluşan bir komisyon toplanmıştı¹⁷¹. I.V. Stalin, A.G.Çervakova, G.I. Petrovskiy, G.K. Ordjonikidze, A.F. Masnikov, P.G. Mdivani, V.V. Kuybişeva, S.A. Ağamalıoğlu gibi isimlerden oluşan komisyon Stalin'in baskısıyla Ukrayna SSC, Beyaz Rusya SSC ve TSSFC'nin Rusya SSFC bünyesine otonom bölgeler olarak dahil olmasını kararlaştırdı.

23-24 Eylül 1924'te RKP Merkez Komitesi Organizasyon Bürosu Komisyonu da Rusya SSFC ile birleşecek diğer cumhuriyetlerin özerk cumhuriyetler olarak Rusya'ya dahil edilmesi kararını onayladı. Ardından Karar Lenin' sunuldu. Tasarıyı inceleyen Lenin 26 Eylül'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler birliğinin kurulmasını önerdi. Lenin'in teklifi üzerinde çalışan komisyon 6 Ekim 1922'de Rusya , Ukrayna , Beyaz Rusya ve Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adı altında bir araya geleceklerini ilan etti. Transkafkasya Federasyonu'nu oluşturan üç cumhuriyet sadece TSSFC aracılığıyla temsil edileceklerdi.

170. .B.Guliyev, a.g.e. , s.107, Anlaşmanın maddeleri için bkz. , Anita L.P. Budrett , Caucasian Boundaries Documents and Maps (1802-1946), (Southampton: Archive Editions, 1996), s.804-805

171. Tahir Gaffarov, a.g.e. , s.43

10 Aralık 1922 tarihinde toplanan I. Transkafkasya Sovyetleri Genel Kurulu SSCB'ne dahil olmayı kabul etti. 13 Aralık 1922'de Rusya SSFC örnek alınarak hazırlanan TSSFC anayasası kabul edildi¹⁷².

Anayasa dokuz kısımdan oluşmaktaydı. Transkafkasya devrimi ve Transkafkasya işçilerinin birleşmesi başlıklı birinci bölümde Transkafkasya bölgesinde Ekim Devriminden sonra meydana gelen siyasi olaylar özetlenerek Rusya'nın birliğini korumakta gösterdiği başarı vurgulanmaktadır.

Transkafkasya işçi , Köylü, Kızıl Ordu ve Denizci Temsilcileri Sovyeti başlıklı ikinci kısımda Sovyet'in en yüksek yasama organı olduğu, Sovyeti yılda bir defa olmak üzere Merkez Yürütme Kurulunun toplantıya çağırma yetkisine sahip olduğu, bu toplantılar arasında yasama yetkisinin MYK'na ait olduğu, 150 kişilik MYK üyelerini seçme yetkisinin Sovyete ait olduğu belirtilmektedir. Yine TSSFC Anayasasının ikinci kısmına göre, MYK sadece Transkafkasya Sovyetine karşı sorumludur. MYK icraatlarını on üç kişiden oluşan Başkanlık konseyi yürütmek yetkisine sahiptir. Halk komiserleri Sovyeti üyelerinin belirleme yetkisi de MYK'ya verilmiştir. TSSFC hazırlanan bütün kanun ve kararnameler MYK gözden geçirip onayladıktan sonra geçerli olacaktır.

Dördüncü kısım Transkafkasya Halk Komiserleri Sovyeti ile ilgilidir. Buna göre, Transkafkasya'da hükümet görevini Halk komiserleri Sovyeti yürütecektir. Halk Komiserleri Sovyeti başkan ve iki yardımcısının yanı sıra şu komiserliklerden oluşur: Dışişleri, ordu-donanma, dış ticaret, ulaştırma, iaşe, finans, işçi-köylü müfettişliği, iş, posta ve telgraf. Bunların dışında, devrim karşıtlarını sindirmek için kurulan Çeka (Olağanüstü Komisyon) başkanı da Halk Komiserleri Sovyetine dahildi. Ayrıca cumhuriyetlerin ekonomi politikalarını tek elden yürütülmesi için Yüksek Ekonomi Sovyeti

172. C.B.Guliyev, a.g.e. , s.113-116

kuruldu. Halk komiserleri Sovyetinin karaları MYK onayından sonra geçerli olacaktır. Halk Komiserleri Sovyeti icraatlarından MYK'ya karşı sorumludur.

Beşinci kısımda Transkafkasya Sovyeti ve MYK'nın yetkileri ile ilgili bir dizi açıklamalar yer almaktadır. Altıncı bölüm ise Transkafkasya Federasyonu devlet teşkilatı örneğine göre yapılandırılan cumhuriyetlerin idari yapısıyla ilgili maddeler yer almaktadır. Yedinci bölüm federasyon bütçesiyle ilgilidir. Özellikle Transkafkasya'da ortak bir bütçe hazırlanması öngörülmüştür. Ortak para birimine geçilmesi kararı alınmıştır. Sekizinci bölüm ise Transkafkasya federasyonunun bayrak ve devlet armasını belirliyordu.

Dokuzuncu kısımda devlet kurumlarının merkezinin Tiflis Şehri olduğu belirtilmiş ve ilk MYK'nın başkanlık konseyini oluşturan isimlerin listesi verilmiştir. Bunlar: A.Ağamalıoğlu, A.Gegeçgori, M.Huseyinov, C.Krılov, V.Sturua, Ş. Eliava, S.Ambartsumyan, A.Ginzburg, S. Kirov, A. Myasnikov, M. Tshakaya, S.Yagubov. MYK sekreteri ise B.Talibi idi¹⁷³.

Bütün bu entegrasyon çalışmalarından sonra Sovyetler Birliğinin kuruluşuna dair anlaşma I. SSCB Sovyetleri Kurultayı çalışmaları esnasında 30 Ekim 1922 tarihinde, Rusya SSFC, Ukrayna SSC, Beyaz Rusya SSC ve TSSFC delegeleri tarafından imzalandı¹⁷⁴. Artık Azerbaycan Cumhuriyeti bu anlaşmanın imzalanmasıyla bağımsızlığını kaybetmekle kalmıyor, Sovyetler Birliği içerisinde birlik cumhuriyetlerinin yanında ikinci dereceden bir devlet durumuna düşüyordu. Bu anlaşmaya imza atan delegelerin tamamı komünist parti üyeleri idi. Dolayısıyla onlar sadece, Lenin'in tasarısı olan, Sovyetler birliği anlaşmasının basit birer onaylayıcıları idiler.

173. Azerbaydjanskaya Sotsialistiçeskaya Sovyetskaya Respublika, Bulletin NKVD (Narodniy Komissariat Vnutrennih Del, İçişleri Halk Komiserliğinin haftalık resmi yayın organı), 22 Nisan 1923, No:15-16, s.1-4

174. C.B. Guliyev, a.g.e. , s.118

1. Sınır Düzenlemeleri

a.Nahçıvan Meselesi

Nahçıvan'ı uluslararası anlaşmazlıkların odağı haline getiren olaylar Birinci Dünya savaşıyla başlamıştır. Birinci Dünya savaşı sonlarına doğru Nahçıvan Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk orduları tarafından işgal edilmişti. Mondros Mütarekesi gereğince Türk orduları Kafkasya'dan olduğu gibi Nahçıvan'dan da çekilecekti¹⁷⁵. Bölge halkı 1918 yılının bahar ve yaz aylarında maruz kaldıkları Ermeni saldırılarının yeniden ortaya çıkması korkusuyla Osmanlı kumandanlarından kendilerine göç edebilmeleri için yardım etmelerini istedi. Buna karşılık bölgedeki Osmanlı komutanları IX. Ordu komutanı Yakup Paşa'nın talimatı gereğince, bölge halkının ileri gelenlerine derhal bir milli hükümet kurma çalışmalarına girişmelerini ve bu takdirde kendilerine savunma konusunda yardım edileceğini belirttiler. Bu tavsiye doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin de yardımıyla Nahçıvan'da Aras-Türk hükümeti kuruldu¹⁷⁶.

Bu hükümet Ocak 1919'da İngilizler'in Nahçıvan'ı işgal etmesiyle son buldu. İngilizler Nahçıvan'ı Ermeni Taşnak hükümeti terkbine bırak istemişti¹⁷⁷. Fakat Nahçıvan'da İngiliz işgali de uzun ömürlü olmadı. Temmuz 1919'da İngilizler ordularını, Azerbaycan ve Nahçıvan dahil, bütün

175. 172. Hüseyin Baykara, " Azerbaycan'da Ermeni Baskısı ve Nahçıvan Meselesi" , Türk Kültürü, Haziran-1970, Ankara, s.562, sayı: 92

176. İbrahim Ethem Atnur, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921), Ankara: TTK Basımevi , 2001) , s.87-88

177. Ermenistan Yüksek Komiserinin İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiserine gönderdiği 26 Ağustos 1919 tarihli raporda Nahçıvan meselesiyle ilgili olarak verilen bilgilere göre: "İngiliz kuvvetleri Transkafkasya'ya girdikten sonra Nahçıvan İngiliz yönetimi altına alındı. Bölge İngiliz birliklerinin desteklediği askeri bir yönetici tarafından idare ediliyordu. 6 Nisan'da bu yönetime son verilmesi ve bölgenin Ermenistan'a bırakılması kararlaştırıldı. Ermenistan yönetimi durumdan haberdar edilerek Mayıs ayı sonunda bölgeyi terk edecek İngiliz birliklerinin yerini almak üzere Ermeni birliklerinin hazır olması gerektiği bildirildi. 6 Haziran'da İngiliz birlikleri yerine Ermeni askerlerinin bölgeye yerleşme süreci tamamlandı. Nahçıvan merkezinde küçük bir askeri eskortla birlikte bir İngiliz askeri temsilci kaldı. Azerbaycan Hükümeti , Nahçıvan'da nüfusun çoğunluğunun Tatar (Azeri) olduğunu belirterek durumu protesto etti. Ermenistan ise Nahçıvan'da yerli halkın direnişiyle karşılaştı. Nahçıvan'a özellikle Maku Bölgesinden yardım gelmekte idi. Ermenistan Nahçıvan'da duruma hakim değildi". Anita L.P. Budrett , a.g.e. , s.687-691

Kafkasya'dan çekilip gittiler. Bu tarihten sonra Kafkasya'da Amerika'nın bazı siyasi girişimleri oldu. Amerika Nahçıvan'a Albay Rey ve Albay Haskel adlı iki subay göndererek Nahçıvan'da bir Amerikan mandası kurma tasarısı hazırlamaya başladı. Ermeniler Amerikalı yetkililerle görüşüp Amerikan Mandasını kabul etmeye hazır olduklarını ifade ederek Nahçıvan'la ilgili emellerini Amerika vasıtasıyla gerçekleştirme girişiminde bulundular. Fakat Amerikalı yetkililer, bölgede Amerikanın silahlı gücü bulunmadığı için bu meseleyi Azerbaycan Milli Hükümeti ile görüşmeyi tercih etti. Azerbaycan Hükümeti Nahçıvan'a yönelik Amerikan tekliflerinin reddederek Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın bölünmez bir parçası olduğunu ve orada Azerbaycan hükümetinin bir vilayet idaresi kurulacağını bildirdi. Bu sırada Nahçıvan'da eski çarlık ordusu subaylarından Kalbali Han bir diktatörlük idaresi kurmuştu. Milli Azerbaycan Hükümeti Kalbali Han ile uzun mücadelelerden sonra Nahçıvan'da vilayet idaresi kurarak oraya bir vali tayin etti¹⁷⁸.

Nisan 1920'de Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Bolşevik darbesiyle devrilmesinden sonra uzun süre komünistler Azerbaycan topraklarının tamamında söz sahibi olamamışlardı. Özellikle Azeriler'le Ermeniler arasında anlaşmazlık konusu olan bölgelerde Sovyet Rusya Milli Azerbaycan Hükümeti yanlılarının direnişini bir an öne sona erdirmek için Ermenileri destekliyorlardı. Ermeniler'in başta Nahçıvan'da olmak üzere gerek Azerbaycan'da gerekse Doğu Anadolu'da Türk ahaliye karşı katliama girişmesi Nahçıvan meselesine Türkiye'nin tekrar dahil olması sonucunu doğurdu. Mustafa Kemal Paşa, Nahçıvan'a müdahale etmeden önce Sovyet Rusya'nın Ermeniler konusundaki kesin tavrını öğrenmeden onlar üzerine bir hareket yapılmasını istemedi. Nitekim bu konuyu açıklığa kavuşturmak için Moskova'ya giden Türk heyeti ile Sovyet yetkilileri arasında başlayan görüşmelerin ağırlık noktasını Ermeni meselesi teşkil etmiştir. Bu görüşmeler sırasında, 10 Ağustos 1920'de Erivan yönetimi ile bir anlaşma imzalayan Sovyet Rusya Türkiye ile Azerbaycan arasında bulunan Nahçıvan'ı ,

178. Hüseyin Baykara, a.g.m. , s.562-563

Zengur'u ve Culfa'dan Şahtahtı'ya uzanan demir yolunu Ermeniler'e bırakıyordu¹⁷⁹. Halbuki bu antlaşma öncesinde Türkiye Şahtahtı yolunun Türkiye açısından önemini sovyet yetkililerine anlatmış Şahtahtı'nın Türkiye tarafından işgal edilmesinde görüş birliğine varılmıştı. Buna rağmen bölgenin Ermenistan'a terki ve Ruslar'ın Ermenistan adına Doğu Anadolu'dan toprak istemesi sonucu görüşmeler kesilmiş ve Türk heyeti Moskova'dan ayrılmıştır¹⁸⁰.

Bu durum Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yardımda bulunmalasını imkansız hale getirdiği gibi, Bolşeviklerin, Ermeniler'in hamisi rolüne tekrar büründüklerini ortaya çıkarmıştı. Moskova görüşmelerinin bu şekilde sonuçsuz kalmasından sonra 28 Eylül'de Türk Ordusu Doğu harekâtına başladı. Türk ordusu ile Ermenistan kuvvetleri arasındaki çarpışmalar 2 Aralık 1920'de taraflar arasında Gümrü Antlaşmasının imzalanmasıyla sona erdi. Bu antlaşmasının ikinci maddesi ile Nahçıvan bölgesi geçici olarak Türkiye'nin himayesine bırakılmış ve Türkiye'nin himayesinde bir mahalli yönetim kurulması kararlaştırılmıştır. Kurulacak olan bu yönetimin topraklarına, kesinlikle Ermenistan'ın karışmaması esası da kabul edilmiştir¹⁸¹.

Türkiye'nin Ermenistan yönetimiyle Gümrü Antlaşmasını imzalaması Sovyet Rusya hükümetini tedirgin etti. Türkiye'nin Batılı ülkelerle anlaşabileceği ihtimalini gören Sovyet Rusya Hükümeti Doğu Anadolu'dan Ermeniler'e toprak verilmesi hususundaki görüşünü değiştirdi. Sovyet temsilcisi Mdivani, Ermenistan'a toprak verilmesi talebinin bir yanlış anlaşılardan kaynaklandığını ifade ederken, Çiçerin, Türkiye'ye gönderdiği notada "Türkiye Ermenistanı" tabirini kullanmıyordu. Bu olumlu gelişmeler üzerine Türkiye ile Sovyet Rusya heyetleri arasında Moskova'da görüşmeler yeniden başladı. Görüşmeler 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşmasının

179. Dursun Yıldırım, M.Cihat Özönder, Karabağ Dosyası , (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1990), s.22

180. Atınur, a.g.e. , s.438

181. Yıldırım, Özönder, a.g.e. , s.22-23

imzalanmasıyla neticelendi¹⁸². Antlaşmanın üçüncü maddesi ile taraflar Nahçıvan bölgesinin himaye hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak şartıyla, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne vermek konusunda anlaşmışlar, Nahçıvan'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hakimiyeti altında özerk bir bölge oluşturulmasını kararlaştırmışlardı¹⁸³.

Türkiye bu anlaşma ile Gümrü Anlaşması neticesinde Ermenistan'a kabul ettirdiği Nahçıvan üzerindeki himaye hakkını Azerbaycan'a devrediyordu. Ancak Türk Hükümetinin amacı Sovyet Rusya ile direk bağlantıyı kesecek ve gönderilecek yardımlar önünde engel teşkil edecek, dost olmayan bir hükümetin Nahçıvan'a hakim olmasını engellemekti. Moskova antlaşmasıyla Türkiye'nin Nahçıvan'ın statüsünün garantörü olmasıyla bu temin edilmiştir. 13 Ekim 1921 tarihinde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleriyle yapılan Kars Antlaşması ile Nahçıvan'ın statüsü ve sınırları bir kez daha teyit edildi¹⁸⁴. Böylelikle Ermenistan'da Bolşeviklerin iktidara gelişinden sonra Rusya Komünist Partisi Kafkas Bürosu'nun inisiyatifiyle AKP'nin Nahçıvan ve Zengezur'u Ermenistan'a bırakma kararı¹⁸⁵ Nahçıvan için geçersiz kılınmıştır. Fakat Zengezur Ermenistan'a verilmesi engellenememiş ve Zengezur bölgesi Azerbaycan ile Nahçıvan arasında bir set haline gelmiştir¹⁸⁶.

Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla Nahçıvan'ın uluslararası bir sorun olma niteliği sona erdi. Bundan sonra Bolşevikler Nahçıvan'da sovyet devlet yapısına göre düzenlemek üzere faaliyete geçtiler. 22 Mayıs 1922'de Azerbaycan Komünist Partisi Başkanlık Konseyi Nahçıvan'ın statüsü ve Nahçıvan SSC'nin anayasası ile ilgili karar tasarılarını görüştü. Başkanlık konseyi Nahçıvan'ın Azerbaycan himayesinde otonom bir cumhuriyet olacağı ve Azerbaycan SSC anayasasına göre Nahçıvan'ın idari yapısının

182. Atnur, a.g.e. , s.438-439

183. Yıldırım, Özönder, a.g.e. , s.24

184. Atnur, a.g.e. , s.445

185. C.B.Guliyev, a.g.e. , s.124

186. Altstadt, a.g.e. , s.127

düzenleneceği kararına vardı. 1922 Kasım ayında Rusya Komünist Partisi Merkez komitesi Lenin'in başkanlığında yapılan toplantıda Nahçıvan Özerk SSC'nin kurulması gerektiği kararına vardı. Bu karar gereğince 12 Aralık 1922'de toplanan I. Transkafkasya Sovyetleri kurultayında Azerbaycan'ın özerk fakat ayrılmaz bir parçası olduğu ilan edilen Nahçıvan bölgesinin statüsü kesin olarak belirlendi¹⁸⁷.

b.Karabağ Meselesi

Azerbaycan Milli Hükümeti komünistler tarafından devrildiği sırada Azerbaycan ordusu Karabağ'da Ermeniler'in çıkardığı isyan ile mücadele ediyordu. 23 Nisan 1920'de Karabağ Ermenileri bir kongre yaparak, buradaki Ermeni isyancıların lideri Dro'nun ve Erivan hükümetinin kışkırtmalarıyla Ermenistan'a bağlanma kararı aldılar. Bu sırada Bakü'de komünistler iktidarı ele geçirmişti. XI. Kızıl ordu Azerbaycan'ın tamamı üzerinde hakimiyet kurmak üzere harekete geçti. XI. Kızıl Orduya bağlı 32. tümen Karabağ'a yöneldi. 1 Mayıs'ta Ermenistan'da Bolşevik ayaklanması başlayınca Karabağ'daki Ermeni birlikleri burayı terk ettiler. Kızıl Ordu birlikleri 24 Mayıs'ta Karabağ'a girdi.

Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti başkanı Neriman Nerimanov Moskova'ya Dışişleri Komiseri Çiçerin'e ve Kafkas Bürosu Başkanı Ordjonikidze'ye yazdığı mektuplarda Karabağ'ın artık Sovyet Azerbaycan'ının terkbine dahil olduğunu burasının gelecekte de Azerbaycan dahilinde kalması gerektiğini ifade ediyordu. Çiçerin cevabında Ermenistan ile Azerbaycan Arasındaki tartışmalı bölgelerin Azeri değil, Rus birlikleri tarafından işgal edileceğini ve bu bölgelerin nereye bağlanacağı hususunun uygun siyasi ortam teşekkül edinceye kadar ertelendiğini bildirdi. Amacı bu bölgeleri sovyetleştirme politikasında bir koz olarak kullanmaktı. Nihayet 7

187. C.B.Guliyev, a.g.e. , s.127-128

Temmuz 1920'de Lenin'in başkanlığında toplanan Rusya komünist Partisi Polit Bürosu Karabağ'ın geçici olarak Rus birliklerinin işgali altında kalmasına karar verdi.

Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi 10 Eylül 1920 tarihinde Karabağ'ın durumu ile ilgili olarak özel oturumlar yaptı. Yapılan oturumlar neticesinde, Karabağ'ın Azerbaycan'la sıkı iktisadi bağlarının bu bölgenin Azerbaycan sınırları içinde kalmasını zorunlu kıldığı yolunda karar alındı¹⁸⁸.

Karabağ meselesi Stalin'in katılımıyla, 1921 Temmuzunda Kafkas Bürosu toplantısında ele alındı. Kafkas Bürosu Karabağ meselsi doğrultusunda şu kararlara vardı.

1- Müslümanlarla Ermeniler arasında milli barışın sağlanması ve Azerbaycan'a daimi bağlarla bağlı Yukarı ve Aşağı Karabağ arasındaki ekonomik bağların kurulması için yönetim merkezi Şuşa olan geniş otonom haklara sahip Karabağ bölgesi Azerbaycan SSC sınırları içinde kalacaktır.

2- Azerbaycan Komünist Partisi otonom oblastın sınırlarını belirlemekle görevlidir¹⁸⁹.

Nerimanov, Dağlık Karabağ'da Bakü'nün kontrolünü azaltacak ve ortadan kaldıracak olan Ermeni otonomisinin kurulmasına yol açacak bu kararlara muhalefet etti. Bu toplantıdan iki hafta sonra Kirov AKP Merkez komitesinin birinci sekreteri oldu. Kirov , Kafkas Bürosu başkanı Ordjonikidze'nin sağ koluydu. Kirov daha sonra Nerimanov'la bölgesel ve ekonomik meseleler üzerindeki anlaşmazlıklarda Stalin ve Ordjonikidze'nin tesir vasıtası oldu.

188. Dr. Cemalettin Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi* , (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü , 1995), s.130-132

189. C.B.Guliyev, a.g.e. , s.142

Ağustos 1921'de AKP üyesi Levon Mirzoyan Dağlık Karabağ otonomisinin muhtemel bir milli probleme karşı ayrı bir yönetim birimi olarak korunması gerektiğini Karabağ'da durumu normalleştirmek için bağımsız bir yönetim birimi oluşturmak gerektiğini ileri sürüyordu. 6 Ekim 1921'de Kirov üç Ermeni, bir Yahudi ve iki Azeri'den oluşan bir heyeti Kafkas Bürosunun kararlarını uygulamak üzere Dağlık Karabağ'a gönderdi. Ayrıca Dağlık Karabağ'a bir ekonomi komiseri atanarak buradaki düzenlemeler için bir milyon ruble tahsis edildi. Aralık 1921'de AKP Merkez Komitesi Organizasyon bürosunun Kirov başkanlığındaki toplantısında Karabağ'ın otonom parçasının sınırlarını belirlemek üzere bir komisyon tayin edilmesine karar verildi¹⁹⁰.

1922 yılı Karabağ'la ilgili komisyon çalışmalarıyla geçti. Bütün bu zaman zarfında Karabağ'da Ermeniler'in taşkınlıkları artmıştı¹⁹¹. Bunun üzerine AKP Merkez Komitesi Karabağ işleri için Kirov, Mirzobekyan ve A.N. Karakozov'dan oluşan üç kişilik bir merkezi komisyon kurarak onları bu bölgenin yöneticisi yaptı. Ayrıca Karabağ'da özerk bir oblast oluşturulması çalışmalarını yürütmek üzere Karakozov başkanlığında yedi kişilik bir komite tayin edildi. Komitede iki Azerbaycanlı, Karakozov hariç, Zengezur parti sekreteri ve Ermenistan Halk Komiserleri Sovyeti üyeleri de dahil olmak üzere dört Ermeni bulunuyordu.

Haziran 1923'te Karakozov'un başkanlığındaki komite AKP Merkez Komitesi Başkanlık Konseyine Dağlık Karabağ'ın özerk bir idari bölge olması yönünde görüş bildirdi. Transkafkasya Federasyonunun kurulmasıyla Transkafkasya Bürosuna dönüşen Kafkas bürosu, bu kararın bir ay içinde uygulanmasını istedi¹⁹². 1 Temmuz 1923 tarihinde Bakü yönetimi Dağlık Karabağ'a özerklik verilmesini kabul etti. 7 temmuz 1923'te ise bu karar resmen onaylandı¹⁹³. İki maddelik bu karar da şunlar ifade ediliyordu:

190. Altstadt, a.g.e. , s.117-118

191. Taşkiran, a.g.e. , s.138

192. Altstadt, a.g.e. , s.126

193. Leon Chorbajian ,Patrick Donabedian, Claude Mutaflan, *The Caucasian Knot , The History Geopolitics of Nogorno-Karabag* , (New Jersey: Zed Books, 1994), s.138 ; Taşkiran , a.g.e. , s.139

1- Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusun çoğunlukta olduğu kısmı merkezi Hankent olmak üzere özerk oblast olarak yapılandırıldı.

2- Dağlık Karabağ'da yönetim organları Oblast Yürütme kurulu ve yerel sovyetlerdir¹⁹⁴.

Dağlık Karabağ bu şekilde özerk oblast olarak ilan edildikten sonra sınırlarının belirlenmesi için bir komisyon kuruldu. Türkler'le Ermeniler'e bu reformların önemini açıklamak üzere bir propaganda bölümü de kuruldu. 15 Ağustos'tan önce sınırların belirlenmesi için çalışmalar başlatıldı. Toplantılarda Ermeniler'in Dağlık Karabağ bölgesini kendilerine bırakılan Zengezur ile birleştirme çabaları sonuç vermedi. 1 Ağustos 1920'de Dağlık Karabağ'ın sınırları tayin edildi. Özerk Karabağ oblastı beş bölgeden oluşacaktı. Bunlar: Caber, Haçen, Varanda, Dizak ve Haçen'di¹⁹⁵.

Kasım 1924'te Dağlık Karabağ özerk bölgesinin Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetini oluşturan idari birimlerden biri olduğu ilan edildi. Karabağ Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetine bağlıydı. Ancak buradaki bütün resmi işlemlerin, kanunların ve eğitimin dili Ermenice olacaktı. 1928 yılına kadar Karakozov Halk komiserleri Sovyetine başkanlık etti. Dağlık Karabağ'da parti ve devlet organları Ermeniler'le dolduruldu. Bunlar okullar , gazeteler ve Ermenice ile kültürel otonomiye kuvvetlendiriyorlardı. Bundan sonra Karabağ'da Ermeniler'in Kültürel merkezi Hankent, Azeriler'in merkezi ise Şuşa yerine Ağdam oldu.

Bu düzenlemelerle Ermeniler Karabağ'da büyük siyasi ve kültürel haklar elde ettiler. Karabağ'da Ermeniler'e tanınan haklar Ermenistan Sovyet

194. C.B.Guliyev, a.g.e. , s.147

195. Taşkiran, a.g.e. , s.140

Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Azeriler'e verilmedi. Dağlık Karabağ sadece şekli olarak Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetine bağlı bir hale geldi¹⁹⁶.

Nahçıvan ve Karabağ meseleleri her iki bölgeye de özerklik verilmesi ile neticelendi. Uluslar arası boyutta bir probleme dönüşen Nahçıvan üzerindeki Azerbaycan hakimiyeti hem bölgede özerk bir idarenin kurulması ve hem de Zengezur'un Ermeniler'e verilmesiyle arada direk bağlantı kalmaması sebebiyle zayıfladı. Karabağ'da yapılan düzenlemeler ise Azerbaycan içinde bir Ermenistan oluşması sonucunu verdi. Bu iki bölgeye yönelik düzenlemeler neticesinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin sınırları ortaya çıktı.

E. KÜLTÜR POLİTİKASI

Sovyet yönetimi geleceğin komünist şahsiyetlerini şekillendirmede en önemli rolü oynayacağına inandığı kültür politikasına çok önem vermekteydi.

1. Alfabe Değişikliği

Kültür politikasının temel unsurlarından biri alfabe reformudur. Azerbaycan'da alfabe reformu ilk olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Mirza Feth Ali Ahundzade tarafından ortaya atılmıştı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin de bu yönde hazırlıkları vardı. Bolşevikler ise alfabe değişikliğini dini kimliği, burjuva ideali olarak gördükleri özgürlük fikirlerini, kültürel otonomi isteklerini kuvvetlendirme ve daimileştirme ihtimali olan sovyet dönemi öncesine ait basın ve edebiyat ürünlerinin okunmasına engel teşkil edeceği için desteklediler¹⁹⁷.

196. Altstadt, a.g.e. , s.126-127

197. Altstadt , a.g.e. , s.124

Azerbaycan SSC'de alfabe konusunda ilk alışmalar 11 Kasım 1920'de Arap alfabesi üzerinde bazı düzenlemeler yapılması için bir komisyon kurulmasıyla bařladı¹⁹⁸. Latin alfabesine geçiş için çalışmalar ise 1922 yılında başladı. Bu tarihte Latin alfabesine dayalı yeni bir alfabe hazırlanması için bir komisyon görevlendirildi. Komisyon alışmaları neticesinde 33 harften oluşan yeni alfabe ortaya ıktı¹⁹⁹.

Yeni alfabenin kullanılmasıyla ilgili ilk karar 21 Haziran 1922 tarihinde Azerbaycan Merkez Yürütme Kurulu tarafından alındı. Bu kararla bütün devlet kurumlarının çalışanlarına yeni alfabeyi tanıtmaları ve eski alfabeyle yazılmış olanlarla birlikte yeni alfabeyle yazılmış evrak ve dilekçeleri kabul etmeleri isteniyordu. 26 Haziran 1922 tarihinde daha ileri bir adım atılarak devlet kurumlarında kullanılan resmi kağıtların üzerindeki yazıların bir ay içinde eř zamanlı olarak yeni alfabeyle yazılması talimatı verildi. 20 Ekim 1923 tarihinde Azerbaycan Merkez Yürütme Kurulu bir kararname yayınlarak Yeni Türk Alfabesini resmi alfabe olarak ilan etti. Bu kararname gereğince yazışmaların yeni alfabe ile yapılmasının bütün devlet kurumlarında eř zamanlı gerçekleşeceği talimatı verildi.

24 Haziran 1924 tarihinde Azerbaycan MYK'sı yeni bir kararla özellikle Bakü bölgesindeki devlet kurumlarında yeni alfabe kullanımını zorunlu hale getirdi.

IV. Bütün Azerbaycan Sovyetleri Kurultayı, hükümetin aldığı tüm kararları onaylayarak yeni alfabenin hayata geçirilmesine yönelik yeni kararlar aldı:

1- 1924 -1925 ğretim yılından itibaren bütün Türk okullarında birinci sınıflarda öğretimin yeni alfabeyle yapılması kararlaştırıldı. Böylelikle beş yıl

198. Narodnoe Obrazovanie v Azerbaydjane (1920-1927) , (Bakü: Azerbaycan Eğitim Halk Komiserliği Yayınları ,1928) , s.110

199. Bilal N. şimşir , Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe , (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991), s.4 -5

sonra ilk öğretimin bütün basamaklarında yeni alfabeye geçilmesi hedeflenmiştir. Diğer sınıflara ise yeni harfler öğretilecekti.

2- 1924 -1925 öğretim yılından itibaren okuma yazma bilmeyen yetişkinlere yeni alfabeye okuma yazma öğretilecekti.

3- Matbaaların yeni harflerle neşriyat için gerekli olan malzemeleri temin etmeleri için bütün yayınların belli bir oranda yeni alfabeye basılması mecburi hale getirildi.

4- Bütün devlet personelinin yeni alfabeyi öğrenmeleri için hususi kurs açılması kararlaştırıldı.

Bu kararlar kısa sürede uygulama safhasına geçirildi. 1925-1926 öğretim yılından itibaren İşçi Fakültelerinin²⁰⁰ Türkçe bölümlerinde yeni alfabeye geçildi. 1928-1929 öğretim yılında İşçi Fakültelerinden tamamıyla yeni harflerle eğitim gören ilk öğrenciler mezun oldu. 1926-1927 öğretim yılında yeni alfabe bütün öğretim kurumlarında ayrı bir ders olarak okutulmaya başlandı. 1927-1928 yılında yüksek öğretim kurumlarına kabul sınavlarında yeni alfabe kullanılmaya başlandı²⁰¹.

Yeni alfabeye neşredilen ilk yayın organı Yeni Yol Adlı gazetedir. 21 Eylül 1922'de yayın hayatına başlamıştır²⁰². Yeni alfabeye ilk kitaplar 1923 yılında neşredilmeye başlandı. 1927 yılından itibaren ise kitaplar neredeyse tamamen yeni harflerle basılmaya başlandı²⁰³.

Azerbaycan, Sovyetler Birliği bünyesindeki diğer Türk cumhuriyetleri için de düşünülen alfabe değişikliğinin ilk uygulama alanı olmuştur. Yeni

200. İşçi Fakülteleri (Raboçiy Fakultet) 1919- 1940 yılları arasında Sovyetler Birliğinde orta öğrenimini tamamlamamış gençleri yüksek öğrenime hazırlamak için faaliyet gösteren eğitim kurumlarıdır

201. Narodnoe Obrazovanie v Azerbaydjane (1920-1927) , s.110-112

202. Şimşir, a.g.e. , s. 5

203. Narodnoe Obrazovanie v Azerbaydjane (1920-1927) , s.106

alfabenin diğer Türk cumhuriyetlerinde de kullanılmasına yönelik hazırlıklar yapmak üzere 1926 yılında Bakü'de Yeni Türk Alfabeti Merkez Komitesi kuruldu. Sovyetler Birliğindeki diğer Türk cumhuriyetleri de 1920'li yılların sonlarında Latin esaslı yeni alfabeye geçtiler. Fakat 1937 yılında Latin alfabesi de bırakılarak Kiril alfabesine geçildi. İlerlemeci olduğu reklam edilen Kiril alfabesi kullanımının Rusça öğrenmeyi kolaylaştıracağı savunuluyordu. Kiril alfabesine geçiş 1940 yılında resmen gerçekleştirildi. Bütün cumhuriyetlerde kiril alfabesi Latin alfabesinin yerini alırken her cumhuriyetin alfabesi ve harf düzeni birbirinden biraz farklıydı.

Alfabadeki bu değişikliklerle dilde suni bir farklılaşma meydana geldi. Yeni resmi literatürde Türkçe'ye yerleşmiş bazı yabancı kelimelerin yerini Rusça kelimeler aldı (Fırka-Partiya, Cumhuriyet-respublika, Şura-Sovyet). Yapılan dil araştırmalarında bu dillerin ayrı ve müstakil olduğu iddialarıyla birlikte Sovyetler Birliğindeki Türk halklarının Azeri, Özbek, Türkmen vs. gibi farklı adlarla anılmaya başlaması birlikte ortaya çıktı. Türk ismi altında konuşmak tehlikeli bir milliyetçilik olarak algılanıyordu²⁰⁴.

2. Edebiyat

Bolşevikler Azerbaycan'da proletarya kültürünü yerleştirmek istiyorlardı. Bunun da en önemli vasıtası edebiyat idi. Ancak sovyet makamları bu alandaki gelişmelerin kendi ellerinde olmamasından büyük rahatsızlık duymakta idiler. 5 Ekim 1921 tarihli Komünist Gazetesinde o zamanki Eğitim Bakanının şu sözleri bu durumun açık bir göstergesidir: "Azerbaycan işçileri arasından çıkan şair ve yazarların sayısı her gün

204. Alstadt, a.g.e. , s.124

artmaktadır. Bu kuşağın yazarları, MÜsavat devrinden haberdar olmamalarına rağmen Ahmed Cevad'ın milli ekolünün tesirine kapılıyor ve milli Azerbaycan ruhunda edebiyat yaratıyorlar. Neticede Azerbaycan'ın genç yazarları tahayyül olunan Rus tehlikesine karşı çıkıyor ve " Bağımsız Azerbaycan" şiarını idealize etmeye başlıyorlar²⁰⁵."

Eğitim bakanı tarafından dile getirilen bu durum karşısında sovyet yönetimi, eserlerinde komünizmi idealize eden bir yazar kadrosu kurmak ve komünizm temeline dayalı bir edebiyat oluşturmak için bazı tedbirler aldılar. 1922 yılında Türk Edip ve Şairle ittifakı ve Yıldırım Derneği, 1925 Martında Edebiyat Cemiyeti kuruldu. Ancak uygulanan bu yöntemler tecrübeli ve kendilerini ispat etmiş yazarların bir araya geldiği teşkilatları yönlendirmenin mümkün olmayacağını ortaya koymuştur. Bu sebeple 1925 yılında "Genç Kızıl Kalem Cemiyeti" kuruldu. Kasım 1926'da "Edebiyat Cemiyeti" ve "Kızıl Genç Kalem Cemiyeti", "Kızıl Kalem İttifakı çatısı altında birleştirildi. 1928 yılında ise "Azerbaycan Proleter Yazarlar Cemiyeti" kuruldu. kurulan bu yeni teşkilatlar parti görevlilerinin değil yetenekli yazarların nüfuzu altına girdiği için Komünist Partinin ideolojik bir edebiyat geliştirmeye yönelik bu adımları da sonuçsuz kalmıştır. Bu yolda atılan bir başka adım da Azerbaycan MYK'nın kararıyla edebi teşkilatların yeniden düzenlenerek "Azerbaycan Yazarlar İttifakının " kurulmasıdır²⁰⁶.

Bütün baskılara ve teşkilatlanmalara rağmen bu dönemde Azerbaycan şair ve yazarları yeni rejimin açıkça cephe aldığı milliyetçi ve duygusal temalara geniş yer vermiştir²⁰⁷. Bu dönemin Azerbaycan'daki en önde gelen edipleri Hüseyin Cavid, Ahmet Cevad ve Cafer Cebbarlı'dır. Onlar Komünist parti yetkilileri tarafından ilhamların ya eski Türk istilalarından, ya eski Arap çöllerinden yahut da "Kız Kulelerinden" ve "Mavi Göllerin" büyüğü manzaralarından ilham alan , memleketteki büyük başarılı işleri

205. M.E.Resulzade, Çağdaş Azerbaycan Tarihi , (Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, 1951) , s.10

206. Tahir Gaffarov, a.g.e. , s. 95. ; G.H. Gasımozade , Azerbaycan Sovyet Edebiyatı , (Bakü: Maarif Neşriyatı, 1988) , s.14-15

207. Altstadt, a.g.e. , s. 124

(Komünist parti idaresinin icraatlarını) görmek istemeyen yazarlar olarak tanımlanmaktaydı²⁰⁸. Edebiyata yön verme konusunda başarısızlığı sovyet yönetiminin 1937 yılından itibaren başlattığı aydın kesimi ortadan kaldırma politikasının sebeplerinden birini teşkil etmiştir.

3.Eğitim

Komünist yönetimin eğitimde başlıca hedefleri: Toplumu eğitim yönünden güçlendirmek ve Komünist değerlerin toplumda yerleşmesini sağlamak, köylerle daha sıkı bağlar kurmak, işçi sınıfı için sosyal müesseseler kurmak, meslek okulları temeline dayanan bir eğitim sistemi kurmak, 17 yaşına kadar her erkek ve kız çocuğu için temel ve teknik eğitimi zorunlu kılmaktı²⁰⁹.

Bu hedeflerin gerçekleştirmek üzere Sovyet eğitim sisteminde 1932-1933 öğretim yılına kadar politeknik tek iş okulları merkezi bir yer tutmuştur. Tek iş okullarında öğrenim devreleri yaş itibarıyla şöyle taksim edilmişti. 3-8 yaş gurubundaki çocuklar hazırlık kısmında, 8-12 yaş gurubundakiler ilkokulda, 12-15 yaş gurubundakiler orta okulların ilk devresinde, 15-17 yaşındakiler orta mektebin ikinci devresinde ve 17-21 yaşındakiler de üniversite ve diğer yüksek okullarda tahsil görüyorlardı.

Bütün bu okullarda öğrencilerin yalnızca bir kısmına ait olmak üzere öğrenci teşkilatları kurulmuştu. Siyasi gaye ile kurulan bu teşkilatların mensuplarından, Sovyet rejiminin güvenle bakabileceği bir nesil yetiştirilmesi düşünülmüştür. Bu teşkilatlarda çocuklar yaş itibarıyla üç kısma ayrılmışlardı. 8-10 yaş gurubundakiler Ekim Çocukları, 10-14 yaş gurubundakiler

208. Süleyman Tekiner, "Azerbaycan Türklüğünce Benimsenmeyen Bir İdeoloji", Dergi, No. 3, 1955 s.89

209. Altstadt , a.g.e. , s.125

Piyonerler, 15-15 yaş gurubundakilere ise Komsomollar (Genç Komünistler) olarak adlandırılmıştı.

Bu öğrenci teşkilatlarının okullarda özel odaları vardı. Bu odalar Bolşevik liderlerin resimleri, işçi hareketleri ve piyoner teşkilatları çalışmalarını gösterir grafiklerle donatılmıştı. Bu teşkilata mensup öğrenciler diğerlerine göre daha imtiyazlı durumdaydılar. Genç komünistler teşkilatı ise okuldaki sosyal hayatı kontrol etme hakkına sahip idiler. Bu öğrenci teşkilatlarıyla Komünist partisi ve işçi sendikaları arasında da sıkı temaslar varı. Kutlamalarda ve diğer işçi toplantılarında genç komünistler de bulunurdu²¹⁰.

Eğitimin ideolojik yönü 1930'lu yıllarda iyice arttı. 1931-1932 öğretim yılından itibaren okullar yeni plan ve programlar çerçevesinde eğitim vermeye başladı. Sovyetler Birliği HKS ve KP MYK kararlarıyla 1934 yılından itibaren okullarda edebiyat , tarih ve coğrafya derlerinin öğretimine daha çok önem verilmeye başlandı. Özellikle tarih dersleri bir ideolojik propaganda fırsatı olarak kullanılıyordu. Rusya Tarihi Sovyetler birliği tarihi olarak anlatılırken komünist toplum idealize ediliyordu. 1938 yılından itibaren ise milli okullarda Rusça derslerinin ağırlığı önemli ölçüde artırıldı.

Azerbaycan'da komünist propaganda eğitimi sadece öğrenciler arasında değil yetişkinlere yönelik olarak da yoğun biçimde yapıyordu. 1920 yılında Bakü'de 3-6 aylık sovyet-parti okulları açıldı. Bu okullar daha sonra Azerbaycan'ın bütününe yayıldı. 1930 yılında Bakü Komünist Üniversitesi açıldı. Komünizm fikirlerinin yayılması ve benimsenmesi için şehirlerde dernekler ve kütüphaneler kuruldu²¹¹. 1933 yılında kadınlara yönelik kültür

210. Süleyman Tekiner , “Sovyet Azerbaycan’ı Maarifine Toplu Bir Bakış ve Komünist Terbiye Sisteminin Hedefi”, Dergi , No: 2 , 1955, s.101-102

211. “Halk Maarif Şubesi’nin Faaliyeti”, Kızıl Bakü (Bakü Sovyeti Naşir-i Efkarı) , sayı: 1, 1924, s.13

merkezleri açıldı. Parti teşkilatlarının öncülüğünde sanayi kuruluşları bünyesinde de kültür merkezleri açılarak faaliyetlerde bulundular²¹².

4. Din

Komünizm fikir ve ideallerinin benimsenmesinde en büyük engel olarak görülen dinlere karşı Sovyet yönetimi açıkça cephe almıştı. Azerbaycan'da ise en fazla hücumu uğrayan tabiatıyla İslam dini ve müesseseleri idi. Mayıs 1920'de Eğitim Halk Komiserliği okullarda din eğitimi kaldırılmasına kara verdi²¹³. Din kanun dışı ilan edildi. Vakıflara ait mallara devlet tarafından el konulduğu için camiler ve medreseler bakımsız kalmış buradaki din alimleri ve görevlileri de dağılmıştır. Din görevlileri yetiştiren okullar da kapatılmıştır.

1925 Nisanında Azerbaycan'da "Allahsızlar İttifakının" geçici bürosu teşkil ve nizamnamesi ilan olundu. Buna göre: "Allahsızlar İttifakı dinsizlik şiarı altında bütün işçileri ve köylüleri birleştirecek ve onların manen dinin nüfuzundan kurtulmalarını yardım edecekti." Din aleyhinde yapılacak propagandayı düzenlemek için Müslüman, Hristiyan ve Musevi dinleri için üç ayrı komisyon teşkil edildi.

Aynı yılın Ağustos ayında toplanan müşaverede müslümanlar arasında propagandanın çok zayıf olduğu kanaatine varılmış ve din aleyhinde Türkçe ders kitapları ve bir de gazete neşrine karar verilmiştir.

"Allahsızlar Cemiyeti" dinsizlik kursları açmıştı. Bu kurslarda şu program çerçevesinde eğitim yapılıyordu. : komünistlere göre alemin

212. Tahir Gaffarov, a.g.e. , s.84 - 86

213. Tahir Gaffarov, a.g.e. , s.79

yaratılması, biyoloji, medeniyet tarihi, dini itikatların kuruluş ve gelişimleri, din ve sınıf mücadelesi vs.

Okullarda çocuklara dinsizliği tedris ve telkin etmek için öğretmenlere yönelik dinsizlik kursları açılmış, Bakü'de Şirvanşahlar sarayı dinsizlik müzesine çevrilmiş ve dinsizler için özel bir "Allahsızlar sarayı" inşa edilmiştir. Bu sarayda "Allahsızlar Cemiyetine" , dinsizlik kütüphanesine mahsus salonlar, dinsizlik mütalaa salonu, din aleyhine neşriyat kısmı ve din aleyhinde konser ve balo salonları bulunuyordu²¹⁴. Sadece propaganda çalışmalarının dine karşı yapmak istedikleri mücadelede çok yetersiz kalacağını bilen Sovyet yönetimi bunun için aynı zamanda dini inanç, ibadet ve gelenekleri ortadan kaldırmak için yoğun baskı yapıyordu.

214. Mirza Bala Mehmetzade , "Sovyetlerin Dini Bir Müracaatnamesi Münasebetile" , Dergi , Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü , Münih-1958, No:14 , s.5-8 , "Allahsızlar Cemiyetinin" Bakü'deki faaliyetlerini daha etkin kılmak için ağustos 1928'de , Bakü Komitesi Merkez Komitesi birtakım kararlar almıştır. Buna göre: Cemiyet üzerinde partinin kontrolü artırılacaktı. Bunun için de, cemiyetin yerel şubelerinde komünist grupların oluşturulması, cemiyet bünyesinde komünistler tarafından yapılan işlerin parti işleriyle bir tutulması, partinin yerel teşkilatlarının bina, araç gereç vesaire bakımından yardımcı olması, işçiler, şehirli ve öğrenciler arasında din aleyhine propaganda yapmak üzere propagandacılar ,siyasi eğitimciler ve öğretmenler yetiştirmek için parti okulları , eğitim fakültelerinin programlarına dine karşı mücadele dersleri konulması, parti mensuplarından dini adetlere riayet edenler tespit edilerek gerekli görüldüğü takdirde bunlara partiden ihraca kadar varan cezalar verilmesi kararlaştırılmıştır. , A.K. (b) F. Merkezi ve Bakü Komitelerinin Ehbarı , No: 4 , Ağustos 1928, s. 22

SONUÇ

Rusya'da 19 yüzyılın sonundan itibaren faaliyet göstermeye başlayan siyasi akımların ve partilerin gayri resmi olarak yürüttükleri çalışmalarını serbest bir şekilde devam ettirmelerini sağlayan 1905 İhtilali'ni Azerbaycan Türkleri için de siyasi faaliyetlerin başlangıcı olmuştur. Özellikle Kadet Partisi bünyesinde olmak üzere Duma'da Azerbaycan Türkleri'nin temsilcileri yer almıştır. Bu zemini, Azerbaycan toplumunun sosyal ve kültürel alandaki taleplerini dile getirmek ve bunları temin etmek için değerlendirmeye çalışmışlardır. Ancak bir süre sonra Rusya'da Çar'ın otoriter yönetimi yeniden başlatmasıyla Duma da baskı altına alındı. Sık sık kapatılarak çalışması engellendi. Rus partileri içerisinde yürütülen çalışmalar böylelikle sonuçsuz kaldı.

Azerbaycan Türkleri'nin ilk Partisi olan Difai bölgede taşkınlıklar yapan Ermeni örgütlerine karşı kurulmuştur. Difainin ardından Himmet ve Müsavat partileri kuruldu. Ancak bu partilerin Birinci Dünya Savaşının çıkışıyla parlamentosu feshedilen Rusya'da faaliyetleri asgari düzeye inmişti. Savaşın yarattığı olağanüstü koşullar altında Azerbaycan Türkleri siyasi, sosyal ve kültürel alanlardaki taleplerini istenilen düzeyde gündeme getirememişlerdir.

Rusya'da Şubat ihtilalinden sonra Çarlık rejiminin devrilmesi ile Kurulan Geçici Hükümet döneminde oluşan demokratik ortamda Azerbaycan Türkleri'nin liderleri toplumun taleplerini yeniden gündeme getirmişlerdir. Bu defa sadece sosyal ve kültürel meselelerle ilgili talepler değil bazı siyasi talepler de gündeme getirilmiştir. Bu siyasi talepler Mayıs 1917'de Moskova'da düzenlenen Rusya Türkleri kurultayında ilan edildi. Kurultayda

Rusya'nın milli mahalli cumhuriyetlerden oluşan federasyon şeklinde yapılanması gerektiği kararı alındı. Kurucu Meclis toplandığında Rusya Türkleri alınan bu kararın gerçekleştirilmesi için çaba harcayacaklardı. Fakat 1905 ihtilali sonrasında olduğu gibi 1917 şubat ihtilali sonrasında da demojktarit ortam kalıcı olmamıştır. Bolşevikler Kasım 1917'de Rusya'da iktidarı ele geçirdiler. Ocak 1918'de de Kurucu Meclisi, azınlıkta kaldıkları için dağıttılar. Böylelikle Azerbaycan Türkleri Kurucu Meclis'te yapılacak çalışmalarla çözmeyi hedefledikleri meseleleri gündeme getirme fırsatını dahi bulamadılar.

Şubat ihtilali neticesinde Geçici hükümet adına Azerbaycan'ın da dahil olduğu Transkafkasya'da Özel Komite yetkileri ele almıştı. Bolşevikler'in iktidarı ele geçirmesinden sonra Transkafkasya'da faaliyet gösteren siyasi partiler Kurucu meclis toplanıncaya kadar bölgede hükümet işlerini yürütmek üzere Transkafkasya Komiserliğini kurdular. Kasım ayı sonlarında yapılan kurucu meclis seçimlerinde Transkafkasya'nın yerel partileri başarı kazandılar. Ancak bunlar çalışmalarına henüz katılmaya başlamadan kurucu meclis Bolşevikler tarafından dağıtıldı. Bu durum merkezi Rusya ile Transkafkasya arasındaki ilişkilerin kopmasına sebep oldu. Bolşevik yönetimini tanımayan Transkafkasya'da Kurucu meclise seçilen temsilcilerin teşebbüsleriyle Seym adıyla Transkafkasya meclisi oluşturuldu. Bundan sonra Rusya'da yönetim şeklini ve iktidara kimin geleceğini belirleyecek olan savaş komünizmi dönemi başlayacaktı.

Transkafkasya Seym yönetimi kurulduğunda I. Dünya Savaşı devam ediyordu. Fakat Bolşevikler Rusya'daki iktidar mücadelesini kazanmak için savaşı sona erdirmeye kararı aldılar. İttifak Devletleriyle Rusya Arasında 4 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Rusya I. Dünya savaşından çekildi. Antlaşmayla Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devletine Bırakılmasına Transkafkasya Seymi, bu şehirlerin kendi sınırları içinde olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştı. Bu durum Osmanlı Devleti ile Transkafkasya Seymi'ni karşı karşıya getirdi. Osmanlı Devleti Seym ancak

Transkafkasya'nın bağımsızlığını ilan ederse kendileriyle anlaşma yapılacağını belirtmesiyle Seym bağımsızlık kararı olarak Transkafkasya Federasyonu'nu oluşturdu. ikinci adım olarak Osmanlı Devleti Brest-Litovsk antlaşmasının maddelerinin Transkafkasya federasyonu tarafından kabul edilmesi şartını ileri sürdü. Bunun üzerine taraflar arasında, Transkafkasya'nın Azerbaycanlı üyelerinin karşı çıkmasına rağmen, çatışma çıktı. Osmanlı Devleti kısa sürede Kars , Ardahan ve Batum'u ele geçirdi. Osmanlı Devleti'nin, barışın tesisi için Transkafkasya Federasyonundan yeni toprak taleplerinde bulunması Transkafkasya Federasyonunu oluşturan Ermeni, Gürcü ve Azerilerin aralarındaki anlaşmazlıkları had safhaya ulaştırdı. Transkafkasya Federasyonu içerisindeki bu anlaşmazlıklar Transkafkasya Federasyonu'nun Mayıs 1918'de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan olarak üç bağımsız devlete dönüşmesiyle sonuçlandı.

Yeni Kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti varlığını koruyabilmek için dış desteğe muhtaçtı. Bunun için Osmanlı Devleti ile bir işbirliği anlaşması imzalayarak Osmanlı himayesine girdi. Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Devleti'nin desteği ile güçlü bir ordu kurma çalışmalarına da başladı ancak kısa süre sonra Osmanlı Devleti'nin Mondros Ateşkes Antlaşması gereğince bölgeden çekilmek zorunda kaldı.

Osmanlı Devletinden sonra Azerbaycan'a İngilizler hakim oldular. Onlar Bakü petrollerinden istifade etmek şartıyla Azerbaycan Hükümetine müdahale etmediler. İngiltere'nin bölgeye yerleşmesi Bolşevikleri olduğu kadar, diğer İtilaf devletlerini de rahatsız etti. Buna, İngiltere'nin Mısır ve Hindistan işlerine ağırlık vermesini isteyen ve İngiltere için büyük masraflara yol açacak yeni bir sahaya girilmesine karşı çıkan iç muhalefet eklenince İngiliz Birlikleri Temmuz 1919'da Azerbaycan'ı terk ettiler. Ancak Rusya'da iktidar için mücadele eden Beyaz ordu ile Bolşevikler'in her ikisinin de Azerbaycan'ın bağımsızlığını kabule yanaşmaması Azerbaycan Cumhuriyetini dış destek arayışına mecbur bırakmıştır. Azerbaycan için

italyan mandası gündem gelmişse de , Rusya ile ileri de muhtemel bir savaşa yol açacak böyle bir adım atmaktan İtalyan makamları imtina etmiştir.

1920 yılına gelindiğinde Azerbaycan uluslar arası alanda yalnızlığa itilirken Rusya'da Bolşevikler duruma hakim olarak Beyaz orduları art arda yenilgiye uğratmaya başladılar. Özellikle Kuzey Kafkasya'da yerleşmiş olan Denikin'in komutasındaki Beyaz Ordu'nun yenilmesiyle Kızıl Ordu'nu önünde Azerbaycan yönünde bir engel kalmadı. Kızıl Ordu Azerbaycan sınırına doğru ilerlediği sırada Ermeniler'in Karabağ'da isyan çıkartmalarıyla Karabağ'a yönelen Azerbaycan Ordusu Kızıl orduya karşı savunma hattı oluşturma imkanından da yoksun olmuştur. Azerbaycan Milli Hükümeti Kızıl ordu tehdidi altında Azerbaycan Komünist Partisinin ultimatomunu kabul ederek iktidarı komünistlere bırakmak zorunda kaldı.

Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'a hakim olmasından sonra devlet teşkilatı yeniden düzenlenmişti. Azerbaycan komünist partisi mevcut olmakla birlikte, bu parti RKP Kafkas Bürosu'nun direktifleri doğrultusunda yönetilmekteydi. Komünist parti teşkilatları , ilçe ve köylere kadar sovyet yönetiminin bir baskı ve kontrol aracı olarak yayılmıştır. 30 Aralık 1922'de Azerbaycan, Sovyetler Birliğine katılmasıyla Sovyet rusya'nin işgal süreci tamamlandı.

Sovyet yönetiminin siyasi iktidarı elde ettikten sonra kültür politikasına da büyük önem vermiştir. Komünist ideallerin topluma benimsetilmesi ve komünist rejime sadakatle hizmet edecek kadroların yetiştirilmesinde bu sahada yapılacak olan icraatlar çok önemliydi. Milli ve manevi değerlere karşı yoğun bir propaganda ve baskı kampanyası başlatılarak, eğitim kurumlarını, edebi eserleri sosyal hayatta bütünüyle komünist sitemi idealize etmek üzere programlanmıştır.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

A.K. (b). F. Merkezi ve Bakü Komitelerinin Ehbarı

Bulleten NKVD (Narodniy Komissariat Vnutrennih Del)

Central Asian Survey

Dergi

Kızıl Bakü (Bakü Sovyeti Naşir-i Efkarı)

Türk Kültürü

Yeni Kafkasya

Telif ve Tetkik Eserler

ALTSTADT, Audrey L. , The Azerbaijani Turks, Power and Identity under Russian Rule , Hoover Institution Press, California, 1992

----- , " The Azerbaijani Bourgeoise and The Cultural – Enlightenment Movement in Baku : First Steps Toward Nationalism" , Transcaucasia-Nationalism and Social Change Essay in The History of Armania, Azerbaijan and Georgia, The University of Michigan Press, Michigan, 1996

----- , " Baku City Duma-Arena for Elite Conflict" , Central Asian Survey , Vol. 5 , No: 3/4 , 1986, s.49-66

ANWEILER , Oscar, Rusya'da Sovyetler (1905-1920), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1990

ARIKAN, Mehmet Sadık, " Azerbaycan ve Rusya" , Dergi , No: 37, 1964

ATNUR, İbrahim Ethem, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921) , TTK Basımevi, Ankara, 2001

BALAYEV, Aydın , Azerbaydjonskoe Natsionalnoe Dvijenie , İzdatelstvo ELM, Baku, 1999

BAYKARA , Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi , Geçlik Matbaası, İstanbul , 1975

----- , " Azerbaycan'da Ermeni Baskısı ve Nahçıvan Meselesi" , Türk Kültürü , sayı: 92, (Haziran-1970),

BENLİGSEN, A. – QUELQUEJAY, Lemercier C. , Step'te Ezan Sesleri , Çev. Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul-1994

CAFEROĞLU, Ahmet , "Türk-İslam Ordusu" , Türk Kültürü , sayı: 35, (1965)

BLANK, Stephan, "Bolshevik Organizational Development in Early Soviet Transcaucasia: Autonomy VS. Centralization 1918-1924" , Transcaucasia, Natsionalism and Social Change Essay in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia, The University of Michigan Press, Michigan, 1996

BUDRETT , Anita L.P. , Caucasian Boundaries, Dokuments and Maps (1802-1946) , Archive Editons, Southampton, 1996

DEVLET , Nadir , 1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi , Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998

DUBROVSKI, V. , " Sovyet Gözlüğü ile Bugünkü Azerbaycan" , Dergi , No: 30 , (1962)

ELİYARLI , Süleyman , "Azerbaycan Milli Hareketinin İlk Dönemleri", Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları, Yeni Forum, Ankara, 1992

FİTZPATRICK, Shelia , The Russian Revolution , Oxford University Press, Newyork, 1984

GAFFAROV, Tahir, Azerbaycan Tarihi (1920-1991) , Mütercim , Bakü, 1999

GASIMZADE, G.H. , Azerbaycan Sovyet Edebiyatı, Maarif Neşriyatı, Bakü,1996

GULİYEV, C.B. , K İstorii Obrazovaniya Vtoroy Respubliki Azerbaydjana, İzdatelstvo ELM, Baku, 1997

HASANLI , Cemil, Azerbaycan Tarihi 1918-1920 (Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar) , Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları , Ankara, 1998

IMANOV, Vügar, Ali Merdan Topçubaşı (1865 – 1934) , Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003

KAZEMZADEH, Firuz , The Struggle for Transcaucasia (1917-1921) , Temlar Press, Newyork, 1951

KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye kadar, TTK Yayınları , Ankara, 1987

----- , “Kazan Türkleri'nin Milli Uyanış Devri” , DTCE Dergisi , XXIV , sayı:130 , 1966

----- , Türkiye ve Rusya , Kültür Bakanlığı Yayınları , Ankara, 1990

LANGLOIS, Georges, 20. Yüzyıl Tarihi, Nehir Yayınları, İstanbul, 2000

MCCAULEY , Martin, The Soviet Union (1917-1991) , Longman, Newyork, 1996

MEHMETZADE, Mirza Bala, Milli Azerbaycan Hareketi, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991

----- , “Azerbaycan İstiklalinin Kırkıncı Yıldönümü Münasebetiyle”, Dergi , No: 12, (1958)

----- , “Sovyetlerin Dini Bir Müracaatnamesi Münasebetiyle”, Dergi , No.14, (1958)

-----, Azerbaycan Misak-ı Millisi, Yayına hazırlayanlar:

Alesker Aleskerli, Elşad Mahmudov, Azerbaycan kültür Derneği Yayınları, Ankara-2002

MUTAFIAN , Claude, The Caucasian Knot. The History Geopolitics of Nogorno-Karabag, Zed Books, New Jersey, 1994

Narodnoe Obrazovanie v Azerbaydjane (1920-1927) , Azerbaycan Eğitim Halk Komiserliği Yayınları, Bakü, 1928

RESULZADE , Mehmet Emin, Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti), Azerbaycan kültür Derneği Yayınları, İstanbul, 1990

-----, Çağdaş Azerbaycan Tarihi, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1951

SAFİNOV, P.G. , Oçerki İstorii VÇK (1917-1921) , Izdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskova, 1960

SAKAL, Fahri, Ağaoğlu Ahmed Bey, T.T.K Yayınları, Ankara, 1999

SORGUN, Taylan, Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş , Kamer Yayınları, İstanbul, 1997

SUNY, Ronald Grigor, Bakü Komünü , Çev. Kudret Emiroğlu , Belge Yayınları, İstanbul, 1990

ŞİMŞİR, Bilal N. , Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991

SWIETOCHOWSKI , Tadeusz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920 , Çev. Nuray Mert , Bağlam Yayınları , İstanbul, 1988

----- , "Natsional Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan, 1905-1920" , Transcaucasia, Natsionalism and Social Change Essay in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia, The University of Michigan Press, Michigan, 1996

TAŞ, Fahri, Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk, Özyurt Matbaacılık, Ankara, 1995

TAŞKIRAN , Cemalettin, Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1995,

TEKİNER, Süleyman, "Azerbaycan Türklüğünce Benimsenmeyen Bir İdeoloji" , Dergi , No:3 , 1955

----- , "Sovyet Azerbaycan Maarifine Toplu bir Bakış ve Komünist Terbiye Sisteminin Hedefi" , Dergi , No: 2, 1955

----- , "Azerbaycan ve Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti'nin 50 Yılı" , Dergi , No:62, 1970

YILDIRIM , Dursun – ÖZÖNDER, M.Cihat, Karabağ Dosyası , Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü , Ankara, 1991

ZENKOVSKY , Serge A. , Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık , Çev. Prof.Dr. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983

ÖZET

1905 Devrimiyle Rusya'nın her tarafında olduğu gibi Azerbaycan'da da örgütlü siyasi faaliyetler başladı. Burada RSDİP, KADET, SD gibi Rusya çapında çalışan partilerin dışında bölgesel meselelere ağırlık veren Difai, Himmet, Müsavat gibi partiler kuruldu.

Bu bölgesel partilerin ve siyasi çalışmaların temsil ettiği yerel hedefler ve tutumlar 1917 Şubat ihtilali ile önem kazandı. Rusya'da Çarlık Rejiminin sona erip yerine geçici hükümetin kurulmasından sonra Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın dahil olduğu Transkafkasya bölgesinde geçici yönetimin idare organı olarak Transkafkasya Özel Komitesi kuruldu. Ancak Ekim devrimiyle Rusya'da iktidara Bolşevikler gelince bölgedeki yerel siyasi partilerin öncülüğünde Transkafkasya komiserliği kuruldu.

Rusya'nın idare şeklini belirleyecek olan kurucu meclisin Ocak 1918'de Bolşevikler tarafından dağıtılmasından sonra Transkafkasya ile Rusya arasındaki ipler koptu. Bundan sonra kurucu meclis için yapılan seçimlerde bölgeden seçilen temsilcilerden oluşan bir meclis oluşturularak Transkafkasya'da federasyonu ilan edildi.

Bölgenin kaderini bundan sonra büyük devletlerin aldığı tavırlar belirlemiştir. Osmanlı Devleti Transkafkasya federasyonu ilan edildikten sonra bu devletle diplomatik ilişkiler kurarak barış anlaşması yapmak üzere harekete geçti. Osmanlı Devleti'nin amacı 1914 yılındaki sınırları'na kavuşmaktı. Fakat Osmanlı Devleti'nin bu yönde sunduğu barış şartları , Transkafkasya Federasyonunun Gürcü, Azeri ve Ermeni temsilcileri arasında büyük anlaşmazlıklara sebep olmuş ve neticede Bölgede 1918 başlarında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri ortaya çıkmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti kurucu meclis seçimlerinde bölgede en fazla oyu alan Müsavat Partisi'nin oluşturduğu hükümetle bağımsız bir devlet olarak dış münasebetlere girişmiştir. Azerbaycan'ı Mondros mütarekesine kadar Osmanlı Devleti, Çarlık Rusyasının hakim olduğu sahadaki hükümetleri tanımayan Bolşevik istilasına karşı Azerbaycan'ı himaye etmiştir. Bundan sonra bölgeye gelen İngilizler ise iç muhalefet nedeniyle 1919 yılı ortalarında bölgeyi terk etmek durumunda kalmıştır.

Bu sırada Bolşevikler ise Rusya'da duruma iyice hakim olmaya başlamış ve Azerbaycan önünde bir Engel olan Denikin'i de bertaraf ederek. Azerbaycan'a yönelme fırsatını ele geçirmişlerdir. Nitekim Kızıl ordu Azerbaycan'a yöneldikten sonra, Azerbaycan Komünist Partisinin ültimatomunu kabul etmek zorunda kalan Azerbaycan Milli Hükümeti iktidarı komünistlere bıraktı.

Azerbaycan'ın siyasi olarak sovyetleştirilmesi 30 Aralık 1922 tarihinde TSSFC'ni meydana getiren cumhuriyetlerden biri olarak SSCB'ye katılmasıyla sona erdi.

Sovyet yönetimi bundan sonra komünizm ideallerinin yaygınlaşması ve benimsenmesi için kültür politikasına ağırlık verdi. sosyal hayatın bütün alanlarında komünizm idealleriyle çelişen her şeye cephe alınarak yok edilmeye çalışıldı. Alfabe değişiklikleri, edebi çevrelerin baskı altında tutulması, İslam dinine karşı başlatılan kampanyalar ve eğitim sahsında yapılan bazı düzenlemeler hep bu amaca yönelikti.

ABSTRACT

Organized political operations also began in Azerbaijan as in all around Russia with the 1905 Revolution. Apart from the parties RSDWP , Kadet, SR which worked in Russia , the Parties like Difai, Himmet, Musavat which focused on regional matters were founded in Azerbaijan.

Those national aims and attitudes which the regional parties and political operations represented, gained importance with the 1917 February Revolution in Russia, after Czardom Regime ended and temporary government was founded, in Transcaucasia which consisted of Azerbaijan, Georgia and Armenia, Transcaucasia Special Committee was founded as a governing organ or temporary management. However, with October Revolution when Bolsheviks came into power, The Transcaucasian Commissariat with the advance courier of the national political parties in the region was founded.

After The Constituent Assembly which would determine the management style of Russia was dissolved by Bolsheviks in January 1918, the band of Russia and Transcaucasia was ruined. Afterwards, Transcaucasia Federation was proclaimed by constituting an assembly including the representatives elected from the region in the elections made for The Constituent Assembly.

Later the big countries determined the fate of the region. After Transcaucasia Federation was proclaimed, Ottoman Empire established diplomatic relations with this country in order to make peace treaty. The aim of Ottoman Empire was to reach its frontiers in 1914. but the peace conditions of Ottoman Empire caused great disagreements among the

representatives of Georgian, Azerbaijan, Armenian of Transcaucasia Federation, and in the end Azerbaijan, Georgia, Armenia revealed at the beginning of 1918 in the region.

The republic of Azerbaijan established relations as an independent state with the Musavat Party Government which took most of the votes most of the votes in The Constituent Assembly elections in the region. Until Mondros Treaty, ottoman Empire took Azerbaijan under its protection against Bolşevik invasion which didn't recognize the governments where Czardom Russia dominated. Later, English coming to the region had to leave the region because of internal opposition in 1919.

At that time, Bolsheviks began to dominate in Russia and obtained the opportunity towards Azerbaijan by eliminating Denikin which is an obstade in front of Azerbaijan. After the Red Army ordined towards Azerbaijan, Azerbaijan National Goverment which had to accept the ultimatum of Azerbaijan Communist Party leaved the power to the Communists.

Politically becoming soviet of Azerbaijan ended in 30 December 1922 by joining USSR as one of the Republics which consisted of TSFSR.

Soviet Management focused on culture politics in order to adopt and spread communism ideals. All of the things controdicted with Communism ideals were tried to get rid of in social life. Some arrangements in education, alphebet changes, literary is being under pressure and movements which began towards Islam religion were oriented to this aim.